

СУЧАСНІСТЬ

Поезії з України — Б. Антоненко-Давидович: Тонни і грам — Б. Кравців: Мистці—педагоги—громадяни — Є. Немовський: Концерт на жіночий голос. Біомахія — П. Кльодель: Паювання ополудні — О. Тарнавський: Подорож поза відоме — Л. Білас: Дванадцятий міжнародний конгрес істориків — Є. Врецьона: Історичні документи, історична правда і легенди — І. Майстренко: Сторінки з історії Комуністичної партії України — Л. Биковський: Єврейський педагог УГА-УТГІ — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Зміст журналу «Сучасність» за 1965 рік

12 (60)

ГРУДЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

12 (60)

ГРУДЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ПОЕЗІЇ З УКРАЇНИ

Наша читачка з Канади, що відбула цього року туристичну подорож на Україну, записала для себе дві поезії, які там розмножуються в рукописах і ходять по руках. Повернувшись з подорожі, вона віддала їх до нашої диспозиції. Нижче друкуємо обидві поезії, зберігаючи мову оригіналів. Використовуємо цю нагоду для ілюстрації, як при багаторазовому переписуванні витворюються різні варіанти того самого твору. Заки дійшло в нас до друку цих поезій, одну з них (першу) опублікував у ч. від 4 вересня 1965 «Лис Микита», доставши її, очевидно, з іншого джерела. Співставивши обидва тексти, ми побачили, що твір при переписуванні зазнав так багато змін, що найдоцільніше буде подати обидва варіанти, щоб читач мав змогу порівнювати їх у цілості.

Спочатку наш варіант.

ЗАБУВАЙТЕ УКРАЇНСЬКУ МОВУ!

(Кредо запеклого інтернаціоналіста)

Хочу я сказати знову й знову,
Закричати, скільки сили стане:
— Забудьте українську мову,
Не гайуйте часу, громадяни!
Бо ж вона теперечки не модна,
Бо ж її тепер ніде не знають,
І її лиш дурні великодні
В селах ще подекуди вживають.
Та й туди культура пре побідно
і старе змігає помаленьку.
І «Кобзар» нікому непотрібний,
Лиш потрібні вірші Свтушенка.

Тож тепер усі давайте чисто
Здійснювать оцю святу ідею,
Бо у нас лиш націоналісти
Розмовляють мовою своєю.
Та й вони забилися в куточки

І прогресу їм не перешкодить!
 Всі сини начальницькі та дочки
 Тільки у російські школи ходять.
 А чому — це ясно навіть курці
 І розводить нічого дебати:
 Бо завжди начальство наше в курсі,
 Знає, що потрібно забувати.

Забуйте мову, громадяни,
 Нащо нам вона? — спитать посмію.
 Як же тоді бідні росіяни
 Нас по-українськи зрозуміють? !
 Те, що зветься українська мова,
 Чим у нас пишались донині,
 Українцю не обов'язково
 Знати і вживать на Україні.

Тож під наш усі ставайте прапор,
 Забудьте мовні забобони,
 Бо ми всі на даному етапі —
 Лиш десяток економрайонів.
 Забудьте українську мову,
 Забудьте власну мову, люди.
 Хай се буде в нас не примусово,
 А нехай се добровільно буде.

Ой, народ, немає в нім зухвальства,
 Він прекрасний, він чудовий сильно:
 Зробить так, як скаже нам начальство,
 І, звичайно, зробить добровільно!

Хай Оксана Ксенією стане,
 А Петренко стане хай Петровим...
 Не гайуйте часу, громадяни,
 Забудьте українську мову!

Скільки нас крокує в цих колонах!
 Ми свідомі, ми не примітивні!
 Правда, в решти тридцяти мільйонів
 Видно, ще свідомість не на рівні.
 Їм би всім уми, як у Шамоти,
 То тоді б усі сказали дружно:
 — Українська мова? Ми не против,
 Тільки більше нам ее не нужно!
 І сказала б ся мільйонна маса:

— Щоб життя було у нас казкове,
Громадяни, не гайуйте часу,
Забувайте українську мову!

Нижче варіант з «Лиса Микити» (без змін):

ЗАБУВАЙТЕ УКРАЇНСЬКУ МОВУ!

(Кредо запеклого інтернаціоналіста)

Хочу я сказати знову й знову,
Закричати, скільки сили стане:
«Забувайте українську мову
І не гайте часу, громадяни!»
 Бо ж вона тепер уже не модна,
 Бо її тепер ніде не знають!
 Бо її лиш дурні великодні
 В селах ще подекуди вживають.
Та й туди культура пре побідно,
І старе зникає помаленьку...
І «Кобзар» нікому не потрібний,
Лиш потрібні вірші Євтушенка.
 То ж тепер давайте усі чисто
 Здійснювать оцю святу ідею!
 Бо у нас лише націоналісти
 Розмовляють мовою своєю!
Та й вони вже збились у куточку
І в прогресі їм не перешкодить...
Всі ж сини начальницькі і дочки
Більше у російські школи ходять.
 А чому?.. Це ясно навіть курці,
 І розводить нічого дебати:
 Бо завжди начальство наше в курсі,
 Знає, що потрібно забувати!
Забувайте мову, громадяни,
Нащо вам вона? — спитать посмію.
Як же бідні росіяни
Нас по-українськи зрозуміють?..
 Те, що зветься українська мова,
 Чим у нас пишалися до нині,
 Українцям необов'язково
 Знати і вживать на Україні.
То ж під наш усі ставайте прапор!
Забувайте мовні забобони!

Бо ми всі, на даному етапі,
 Лиш десяток економ-районів.
 Забувайте українську мову,
 Забувайте власну мову, люди!
 Хай це буде в нас непримусово,
 А нехай це добровільно буде...
 Бо в народі в нас нема зухвальства,
 Він прекрасний, він чудовий, сильний!
 Зробить так, як скаже нам начальство,
 І, звичайно, зробить добровільно.
 Хай Оксана Ксенією стане,
 А Петренко стане хай Петровим...
 Не гайнуйте ж часу, громадяни,
 Забувайте українську мову!
 Скільки нас крокує в цих колонах!
 Ми — свідомі, ми — не примітивні!
 Правда, в решти тридцяти мільйонів
 Видно ще свідомість не на рівні...
 Ім би всім уми, як в Білодіда,
 Так тоді усі сказали б дружно:
 «Українська мова?.. Ми не протів,
 Тільки більше нам ёї не нужно!»
 І сказала б вся мільйонна маса,
 Щоб життя було у нас казкове:
 «Громадяни, не гайнуйте часу,
 Забувайте українську мову!»

НАДЗВИЧАЙНО ВЕСЕЛА ПІСЕНЬКА
 ОСТАННЬОГО ГУРОНА

Зорі згасали в південному небі...
 Гинули інки — так було треба.
 Гинули інки в ім'я прогресу.
 Гинув народ під мечем Кортеса.
 Ай-ай-ай, весело! Задля прогресу
 Гинув народ під мечем Кортеса!

Гинула мова, гинули храми,
 Гинули діти, гинули мами,
 Гинули воїни, гинули села,
 Кров'ю вмивались мечі веселі.
 Ай-ай-ай, весело! Гинули села!
 Кров'ю вмивались мечі веселі.

Лиш врятувались від тої наруги
Різноколірні меткі папуги,
Тож серед трупів лунала дзвінко
Горда порубана мова інків.
Ай-ай-ай, весело! Дуже ось дзвінко
Лине над трупами мова інків.

І серед трупів порою нічною
Мова лунала: «Вставайте до бою!»
Трупи мовчали, трупи лежали...
Зорі, неначе свічки, дрижали.
Ай-ай-ай, весело! Трупи лежали!
Ай-ай-ай, весело зорі дрижали.

Слава папугам — пташкам бистрооким,
Вченим вони через декілька років
Продиктували слово у слово
Звуки та фрази інкської мови.
Ай-ай-ай, весело! Слово у слово
Звуки та фрази інкської мови.

Слава пташкам, що лишилися жити,
Слава, що вміли вони говорити!
Слава Іспанії, слава Кортесу!
Слава прогресу, слава прогресу!
Ай-ай-ай, весело! Слава Кортесу!
Ай-ай-ай, весело! Слава прогресу!

Зорі згасають у нашому небі...
Гинуть гурони — так воно й треба.
Чуеш — гукають міністри та преса, —
Так воно треба задля прогресу.
Ай-ай-ай, весело! Всі ми під пресом.
Так воно треба задля прогресу.

Вже не мечами прогрес нас лупить, —
Ходять по світу безмовні трупи...
Слава прогресу, хвала безкрая!
Слава, бо в нас і папуг немає!

статне мое знання її! Якщо на шляху пізнання її я дійшов чогось, що в якійсь мірі збільшило мій лексичний запас і навчило відчувати рідне слово та бережно ставитись до нього, то це далось не легко, а внаслідок тривалого й наполегливого труда.

Ось про цей труд мені й хочеться розповісти — може, це цікавить читача й буде корисне для молодого письменника. Але перше — дещо з біографії.

Мовою мого раннього дитинства була російська мова. Хоч батьки мої — українці, а обидві баби, крім української, майже не знали ніякої іншої мови, та мати кінчила роменську «прогімназію», цебто всього чотири класи, де їй встигли все ж надовго прищепити іронію й погорду до своєї мови; батько ж, скінчивши круківську залізничну школу, був призначений до Брянська на роботу машиніста, де оточення й сам фах вимагали від нього доброго володіння російською мовою. До української мови він вдавався рідко, хіба що тільки, коли хотів вилаятись. На щастя чи на жаль, це траплялося з ним дуже рідко і не могло впливати на формування моєї мови. От тільки щорічні поїздки вліті до Недригайлова й Ромна на якийсь час каламутили мою дитячу душу. Моїм двоюрідним братам і сестрам у Недригайлові я, з чисто російською мовою, видавався пташенням якоїсь заморської породи, а в очах старої старосвітської баби по батькові я був мало не виродком. Хоч мені й подобалося в Недригайлові все — і довговусий козарлюга дядько Євлантій, і веселі білі хати, і маленька річка Зарудка, і соковиті, солодкі кавуни, та моя мимовільна окремішність вибивала мене з дитячого кола, змушувала усамотнюватись і по-дитячому страждати. Я спочивав душею, коли з Недригайлова батьки везли мене до лагідної роменської баби, яка не тільки не картала мене за те, що я «і слова по-нашому сказати не вмію», а, навпаки, щиро тішилась і моєю вимовою, і моїм виглядом. Їй здавалося, ніби я вже ступив на ту стежку, що веде до таких вершин культурності, про які вона хіба що тільки марила... За кілька днів ми повертались до робітничого селища під Брянськом, і від України лишались тільки уривчасті спогади про річку Зарудку, шкапину з лошам та солодкі кавуни...

Певно, я так і не навчився б ніколи говорити «по-нашому», якби після катастрофи батько не кинув залізниці і не переїхав до Охтирки. Отут, у цьому тихому повітовому місті, я опинився впритул з українською мовою, опанувати яку стало мені практично потребою життя. Я був у сім'ї одинак і через це мусив шукати собі дитячого товариства на вулиці. Але на перешкоді до спілкування з веселими замурзаними дітлахами стала мені моя мова. Передусім я видався їм паничем: по-російському тоді в Охтирці говорили тільки всяке начальство, урядовці, крамарі й попи; подруге, якщо діти ще сьак-так розуміли мене, то я раз-у-раз плутався й пантеличився. Ось пропонує мені якийсь жвавий хлопчисько з меткими, хитруватими очима:

- Ходім увечорі до цирку.
- У мене денег нет.
- Пусте, пройдемо дурно — я дірку в огорожі знаю!..
- Пустое? Дурно?

Мислячи по-російському, я ніяк не можу добрати, про яку порожнечу (російську «пустоту») каже мій новий товариш, коли в цирку завжди людно; мене дивує, чому він хоче робити й пропонує мені те, що сам визнає за недобре («дурно»). Я починаю моралізувати:

— Дурно поступать нехорошо, мне отец говорит, чтобы я не делал дурных поступков.

Хлопчаина спочатку дивиться на мене витріщеними очима, потім йому починає набридати моє недорікувате патякання, він плює набік, знизує плечима й, кинувши мені наостанне: «Тю, дурний!», іде геть...

Ні, треба було конче принатуритись до цих веселих хлоп'ят, яких я поважав уже за те, що вони вміють спритно лазити через високі паркани, можуть глибоко пірнати у воді або високо запустити над деревами повітряного змія, а головне, першими, раніше навіть від бранд-майора, прибігають на кожну пожежу, хоч би на якій дальній вулиці вона сталася. З ними легко й цікаво сходив час, і я був щасливий, коли вони, розвіявши первинне упередження, прийняли, нарешті, мене до свого галасливого, але дружнього товариства. Я став поважати і їхню, малозрозумілу мені попервах, жваву гутірку, і це вони, ці прудконогі вуличні хлопчаки, були моїми першими вчителями української мови. Коли ми гралися на вулиці в цурки, стрибали в «довгої лози» на вигоні або «давали калі» одне одному на березі річки, я — не дитячим розумом, а тріпотливим від захоплення хлопчачим серцем — відчував, що мова моїх вуличних побратимів, не зважаючи на чимало схожих з російською слів, це не зіпсутий «мужицький діалект», а — окрема мова, мова цілого народу. Та незабаром батько, до краю напруживши свої матеріальні спроможності, віддав мене до Охтирської клясичної гімназії набиратись уму-розуму, і формена гімназична шинелька з блискучими гудзиками одірвала мене від мого вуличного товариства і зв'язаної з ним української стихії, в якій я почав уже освоюватись.

Правильна російська вимова, набута ще в Брянську, придалася мені в гімназії, і мені не довелось зазнати тих мук, від яких марніли мої глادی одноклясники з Котельви, Опішні та Зінькова, яким ніяк не вдавалося позбутись м'якого українського Л, гекання та окання. Ці пострижені під нульовий номер, старанні гімназистики, діти заможних хуторян-глитаїв, туго засвоюючи російську вимову, дедалі більше проймались зневагою до своєї, матеріної мови: вона перешкоджала їм зрівнятись у класі з синами начальника пошти, протоієрея і поліцейського пристава... Вони погордо реготали, коли який-

небудь охтирський міщанин, заощаджуючи гроші на вивісці, просто-душно писав на своєму паркані: «Тут продається крейда та олія». Малі куркуленьки вже досягли тих вершин премудрости, щоб знати, як назвати «по-культурному» крейду та олію, і це давало їм підставу гребувати своїм «репаним» первородством... У мене ж і в моїх російських та єврейських товаришів, які добре володіли російською мовою, ці «крейди та олії» не викликали навіть усмішки; для нас це було природне явище, коли людина написала своєю мовою.

Та дивна річ: що більше витискало з ужитку українську мову гімназичне начальство, тим глибше й глибше вона проникала не тільки в наш побут, а й у наші серця. Надто в старших клясах, коли ми обізнались з передовою російською літературою і відчули на собі благодатний вплив поезії Некрасова й прози Тургенєва. Говорити між собою українською мовою — стало в нас ознакою народности, демократизму, мало що не революційности. Коли під час першої світової війни царська адміністрація заборонила всю українську періодичну пресу, в Москві почав виходити тонкий український журнал «Промінь». Цікаво, що в нас його розповсюджував нишком у старших клясах зросійщений німець, гімназист Грунав, який сам майже нічого не розумів по-українському. Дарма що журнал був легальний і в його змісті не було ніяких революційних тенденцій, та все ж через те, що це був український журнал, друкований «базарною мовою», яка, не зважаючи на всі утиски й заборони, не хотіла ліквідуватись, — розповсюдження такого журналу склалося на нелегальщину. Це входило тоді в моду й приваблювало багатьох.

Я теж придбав «Променя» і, не без труднощів, багато чого не розуміючи, прочитав його, та він мало що освітив у моїй голові, де ще не встоявся хаос плутаних і суперечливих думок. Збудило мене, так би мовити, з національної летаргії і штовхнуло остаточно «самовизначитись» — інше.

Я бував іноді в одного з товаришів по клясі, сина заможних батьків. Проходячи до його кімнати «чорним» ходом, через кухню, я звернув увагу, що їхня служниця читає якусь грубеньку книжку. Це зацікавило мене, і я попросив дати мені прочитати її. То був декламатор «Досвітні вогні».

Перегортаючи сторінки, я натрапив на переклад уривка поеми «Наливайко» Рилєєва:

Того, хто перший з-під ярма
На самовладців меч здійма,
Я знаю — скрізь жде смертна доля,
Але скажи: коли і як,
Де здобулась без жертви воля?

Я замислився над палкими словами мученика-декабриста, який уже стояв у моїй уяві на високому п'єдесталі. Чому російський декабрист-поет у туманному Петербурзі взяв для вислову своїх волелюбних думок сюжет з української історії і оспівав її героїв? Розгадка прийшла пізніше, а тим часом на мене велике враження справили також кінцеві строфи вірша Загірньої:

Бо настане той час,
Що в тобі, краю мій,
Вже не знатимуть слова неволя,
А по рідних хатах і по рідних степах
Пануватимуть щастя і воля.
Легко стане тоді нам лежати в труні,
Бо і ми свою лепту останню
Положили на те, щоб країні своїй
Пособити в її безталанню.

Безталання!.. Хіба ця служниця Фросина, в якій я взяв декламатора і з мови якої не раз глузували при мені «культурні» батьки мого товариша, — не вираз цього безталання? А ті люди в сіряках, що поневірялися наймитами в поміщицьких маєтках, гнули спину на цукрових плянтаціях Кеніга й Харитоненка, або ті сільські парії, що, подібно до героїв Тесленка, блукали по Охтирці, шукаючи, де б це заробити копійчину, — не безталання всього народу?...

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд... —

завершував картину безталання короткий вірш Грінченка.

З друкованих рядків вірша Загірньої мені вчужся голос предків, що заповідав якось довести цей безталанний, топтаний панами, зневажений офіційною наукою і зраджений своїми підпанками й куркуленками народ до тих ясних днів, коли «вже не знатимуть слова неволя». Коли згодом я дізнався, що М. Загірня, дружина Б. Грінченка, за дівочим прізвищем Гладилина, — з національності росіянка, так само, як росіянами були Рилев і Вілінська, або Марко Вовчок, що так глибоко зворушила мене своїми «народними оповіданнями», я ще більше ствердився в своїй «вірі».

Ідея відродження цього засмученого краю, визволення його затурканого народу, що був посміховиськом і гноєм для неситимих, жорстоких визискувачів, постала передо мною не як химера марнословів-фантастів, а як благородна справа, за яку борються чесні, справедливі люди, незалежно від своєї національності. Звісно, я тоді ще не потрапив на правильний шлях боротьби, але, хоч би як

там не було, я відчував своїм першим моральним обов'язком до цього, свого ж таки народу, — принаймні вивчити його мову.

Я почав писати свої перші оповідання тоді, коли давно вже не тільки вільно володів, але й мислив українською мовою.

Писав я і раніш — вірші, фейлетони й нариси російською мовою, але то були учнівські проби пера, хоч дещо з того було надруковано; тепер це була потреба — сказати своє слово про те, що розбухала в мені й навколо мене велика революція.

Мені поталанило на перших кроках: мої оповідання охоче друкував київський журнал «Нова громада», що почав виходити 1923 року; подобалися вони й моїм невибагливим слухачам; хвалили їх і рецензенти. Це був час, коли вважалося, що і в літературі мають відбутись кардинальні зміни — з ламанням старих канонів і шуканням нових форм. Футуристи, пролеткультівці, «Гарт» і просто окремі безвідповідальні аматори галасу й буфонади урочисто проголошували свої програми й декларації, кожний запевняючи, що тільки він володіє секретом творення пролетарської літератури і йде правдивою дорогою революційної творчості. Вони завзято сперечалися одне з одним за всякі мистецькі платформи й шляхи, але всі сходилися на одному: клясику треба відкинути геть, як ні до чого не придатне в революційних умовах старе лахміття. Що далі від клясичної простоти й ясности і що більше словесної еквілібристики й крутиголовок смислової зарозумілості — тим краще, тим ближче до загадкових обріїв пролетарської літератури прийдешнього. Фанатичні проповідники так званої «деструкції» в літературі, футуристи, запевняли, що в наш динамічний час ніхто не читатиме довжелезних романів Л. Толстого й Достоевського, а вершиною поетичного слова сьогодні є вірш футуристичного лідера Михаля Семенка:

Понеділок,
Вівторок,
Середа,
Четвер і т. д.

У цьому первозданному хаосі ораторія витискає з поезії лірику, а коротка новеля, етюд і шкіц намагалися монополізувати прозу.

Не пас задніх і я, помацки вибиваючись на власну стежку в пошуках «нового» стилю, і, за принципом — і в мене душа не з лопуцька, писав такою кучерявою мовою: «Тоді зашелестить і прокинеться в грудях моя травнева радість, заспіває гімн сонцю розгойдана вулиця і стане на весь свій зріст така яскрава, близька Синя Волошка . . .»

Ця витівата пишномовність із загадковими образами, які часто-

густо скидались на ребуси й шаради, здавалась мені й багатством іншим тим новим словом, що відповідає вимогам революційної епохи. Треба було недовгого часу, щоб мені самому стало ясно: не на новий стиль я втрапив, а лиш безпорадно борсався в чужих впливах, незугарно модернізуючи їх. А тим часом серйозна критика, добравшись, нарешті, до моїх перших творів, заперечливо захитала головою. Найбільше мене вразив закид її, що в мене дуже бідна мова. Після дитирамбів моїй стильовій кучерявості це було прикро слухати, але в цьому закиді таїлася гірка правда. І треба було набратись мужности, щоб признатися самому собі: тими штучними епітетами й надуманими безхребетними «красивостями» я тільки замилював очі, маскував свою лексичну безпорадність, необізнаність з синонімікою, невміння просто, образно висловитись.

Коли й тепер я натрапляю часом на словесні фюерверки в молодих, що нагадують мені мое власне літературне юнацтво, мені хочеться сказати: «Мій молодий товаришу! Не видавай свою наївну піротехніку за творчий вогонь і ніколи не думай, що читач, — дурніший за тебе й не збагне твоїх нужденних хитрощів. Він не вplete в твій вінок лаврів, зачарований отими псевдобарвистими „красивостями“, до яких удавався і я колись. У цьому може перекопати тебе мій гіркий досвід...»

Поет і критик Я. Савченко слушно висміяв у мене такий, до нестями штучний, образ: «Надворі знову, як і вчора, як і три дні тому, блукали сірі, сліпі, безбарвні й нудні, як типова інтелігенція, хмари». Перечитуючи ще живого досі Васильченка, я натрапив на образ осінньої ночі: «Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями». Я порівняв прості й природні Васильченкові хмаринки-рибки з своїми «нудними, як типова інтелігенція», хмарами, і мені стало до болю соромно перед самим собою. А коли трохи згодом я прочитав у Чехова: «Светила печальная августовская луна: печальная потому, что приближалась осень», і помітив, як ця коротка, проста фраза створила мені картину передосінньої ночі й мінорно настроїла мене, я зрозумів, що, перевернувши на папері тонни словесної руди, я не добув ще і грама радію — нового слова.

Мені стало ясно, що коли мої оповідання і справляли досі якесь позитивне враження на читача, то тільки тому, що мені щастило схопити типове, помітити характерне, впіямати влучний вислів, але все це лишається не до кінця використаним, поки я не маю напихваті багатой палітри слова. Поволі я став розуміти, що коли, скажімо, в мові ділових паперів або в побутовій розмові мені, щоб передати рух

людини вперед, досить вжити дієслова «йти», то в художньому творі мені треба серед багатьох синонімів цього слова знайти саме той, який передавав би водночас не тільки рух, але й характер цього руху. Багата українська синоніміка може запропонувати цілий ряд слів, вибирай, яке тобі треба для твого малюнка хоч би з цього коротенького переліку: зчурнути, майнути, податись, попростувати, рушити, повіятись, дибати, чимчикувати, чвалати, човгати, шкандибати, дріботіти, кульгати, плентатись, бичуватись і т. д. Можна було б ще багато виписувати синонімів до непромовистого одного слова «йти», але досить і наведених, щоб бачити різноманітність нюансів кожного з цих синонімів і ті широкі можливості, які дає наша мова письменникові, коли він прагне, щоб у його творах було тісно словам, але широко думкам.

Якщо я напишу в своєму творі, що один мій персонаж умовив другого не здіймати бучі, читач зрозуміє мою думку, але його уява не сприйме сцени умовлення; для цього мені треба або розписувати цю сценку кількома реченнями, або пошукати влучного синоніма. Серед кількох синонімів — ублажав, упросив, виканючив, умовив — знаходжу той, що передає мій задум: укоськав. Прочитавши фразу: «Петро Іванович, нарешті, укоськав Івана Петровича, і той не став здіймати бучі», читач одразу уявить, як саме умовляли Івана Петровича: тупцяли коло нього, мов коло норовистого коня, удаючись до ласки, погрози і благання, гладили по спині, примовляючи, мов до маленького лоша-ти, «косю, косю», накидали гнuzдечку, поки він, нарешті, не втихомирився. Одне влучне слово таїть у собі цілу картину.

Або візьмімо кілька слів-синонімів — ждати (чекати), сподіватись, чатувати, пантрувати і синонімічно близьких до них — вичікувати, виглядати, визирати, видивляти. Яка емоційна різниця між холодною фразою: «Я ждала тебе, сину» і насиченою гарячим материним почуттям: «Вже ж я очі, сину, за тобою видивила!»

Які багатющі засоби для образного відтворення думки дає знання синонімів своєї мови, але це знання в найзручнішій і найдоступнішій формі можна набути тільки через синонімічний словник. Доводиться дивуватися з байдужості чи неповороткості нашого Інституту мовознавства, який і досі не спромігся заповнити цю зяючу прогалину, хоч і мав у своєму розпорядженні поважну й сумлінну працю в цій галузі А. Багмета і кілька років безплідно мудрував над нею. Тільки дякуючи журналові «Вітчизна», який три роки сумлінно друкував цей, такий потрібний письменникам, журналістам, редакційним працівникам, учителям і просто освіченим людям матеріал, ми мали б, хоч і в розкиданій, незручній для користування формі, український синонімічний словник. Та, на жаль, журнал «Вітчизна» раптом припинив даліше друкування словника, і тільки харківський «Прапор» завзято публікує який уже рік матеріяли російсько-українського фра-

зеологічного словника, що їх дбайливо склали М. Пилинська й І. Вирган. А щож робить тим часом Інститут мовознавства Академії наук УРСР, який повинен був би давно щось зробити в цьому напрямі? А Інститут стоїть на підступах до українського тлумачного словника, але ніяк не може розтлумачити нашої громадськості, чому в нього так туго йде досі діло з українською синонімікою та фразеологією. Та щодо цього, то сором не тільки Інститутові, а й усім нам, що ми за чотири з лишком десятиріччя нового вільного життя, яке дало всі можливості для розвитку української науки й мистецтва, не спромоглися видати в належному пристойному вигляді ні синонімічний, ні фразеологічний словники, пекучу потребу яких ми так дошкульно відчуваємо!

Якби гімназія не розвела колись мене з моїм вуличним товариством в Охтирці, я, певно, набув би те мовне підґрунтя для своєї пізнішої літературної роботи, яке мають щасливіші за мене письменники, що засвоїли українську мову від батьків та оточення. Лексика й фразеологія в моїх охтирських побратимів була кольоритна й образна, Скаже, бувало, який-небудь малий паливода: «Ану, хлопці, беріть його за петельки та дайте добре по зябрах, щоб аж беркицьнув!» — і сонливий шибеник, що прощпетився в чомусь перед товариством, одразу починає шануватись, бо інакше буде йому прочуханка... Мабуть, тільки такі окремі клаптики з минулого, що перенесла через роки моя пам'ять, були живими острівцями серед мертвого моря протоколізмів і лексичних покручів у мові моїх раних оповідань.

Мені бракувало сталого мовного підґрунтя, і я не раз пік рака перед редакторами, бачачи, якого строкатого вигляду набирають сторінки мого рукопису після їхнього правлення, й мимоволі дивуюсь їхньому пекельному терпцю, стоїчній згледі й безмежній поблажливості до мене. Мені стало ясно, що покладатись на сумлінну працю редакторів мови видавництва та редакцій, як то часом роблять і тепер окремі письменники, байдужі до мови, якою вони пишуть, — не можна. Якщо я хочу бути письменником, достойним свого радянського читача, я не маю права перекладати велику частину праці коло мого твору на інших, а сам повинен її виконувати, виходячи з усвідомлення своїх професіональних і моральних обов'язків.

Ще до того, як мене потягло до активної художньої творчости, я перечитав був класиків, віддаючи увагу розвиткові сюжету читаного, а не мовному аналізу; звісно, я принагідно набув певного засобу слів, достатнього, щоб передати українською мовою свою думку, але далі моя мовна практика стала житись з мови газет, відозв, брошур і ділового листування. Та виявилось, що для художньої творчости цього арсеналу — замало. Якщо форма має відповідати змістові, то треба визнати, що ніякий цікавий сюжет не зможе окупити в кінцевому підрахунку анемічної, кволої мови.

І тоді по-справжньому я взявся працювати над своєю мовою. Я заходився вивчати мову клясиків, виписуючи кожне характерне слово, кожний цікавий вислів. Моїми настільними книжками стали словник Грінченка й збірка приказок та прислів'їв Номиса. Я і раніш знав багато українських народних пісень, але тепер мене цікавив не мотив їх, як бувало перше, а текст. Я міг забути покласти в кишеню гроші, цигарки, сірники, але ніколи не розлучався з олівцем і записником, куди записував усе, що тільки траплялося почути з живих уст народу. Ось їду пізньої осені пароплавом з полювання; мене змагає втома й хилить на сон, але коло мене сидять селянки, що везуть усяку живність на базар до Києва і, щоб збути час, розмовляють між собою про всяку всячину. Уривками чую, що кажуть щось про осінню забережницю на Десні, про прибутну воду на задеснянських луках і про якусь ненатленну Зіньку, яка, не зважаючи на всі ці перешкоди, за всякої негоди вирушала через річку до свого коханого. Аж три нових для мене слова! Перемагаючи втому, записую їх, а вдома звіряю з словником Грінченка. «Прибутна вода» є в словнику, замість «забережниці» є «забережень», але в тому ж значенні, а от «ненатленної», в розумінні «похотливая», «ненасытная», нема. Мій власний практичний словник збагатився одразу на три нові слова! Ідучи в Києві вулицею, ненароком чую, як одна жінка ламаною російською мовою розповідає про щось другій і раптом каже чудову українську приказку, яку я досі не чув: «Чужу біду розведу, а своїй не дам ладу»; або ось у крамниці якась приїжджа лагідна бабуся з села каже чемній продавщиці: «Еге ж бо, дочко, — ласкавими очима і гадок чарують!..» Розуміється, обидві приказки одразу попадають до мого записника. Так я колекціоную не тільки приказки, а й усякі характерні соковиті вислови, приповідки, функціональне значення яких у живій образній мові, не кажучи вже про художній твір, не менше за приказки. Ось представник колективу якоїсь установи, де готуються до ювілею директора, сперечається в майстерні з токарем по дереву, якому замовлено зробити художню дерев'яну обкладинку до адреса, але той чимось не догодив замовцям і на виправдання своє бурчить нарешті: «Ех, що там і казати — не рідному батькові і не за готові гроші!» Ніякі описи вдачі й ставлення цього робітника до загаданої йому роботи не можуть зрівнятися з цим загашним висловом, що характеризує разом усе. Звісно, я одразу ж записую його, бо він не раз може знадобитись мені.

Може, багато із записаного ніколи й не придасться в моїй поточній оригінальній та перекладній роботі, але, в разі потреби, мені не доведеться нишпорити в словесному лушпинні, щоб знайти добірне зерно.

Вивчаючи мову нашої клясики, прислухаючись до живої розмови народу, я дедалі більше збагачував свою лексику, засвоював неписані правила нашого словотворення, звикав до українського синтаксу, а

голове, став відчувати нашу мову, відрізняючи все природне від фальшивого, що траплялося в літературному доробку моїх товаришів по перу. Я вже не писав, наприклад, такого слова, як «закапюрщик», яке, не довго думаючи, гатив був попервах, а замислювався — що буде краще в даному контексті: заводій чи привідця. Я вже не міг допустити такої неправильної з погляду українського синтаксису фрази, як оця: «Сказані мною слова, видимо, справили на нього певне враження», бо і клясика, і народна мова уникають ставити дійову особу в орудному відмінку, і якщо в одній пісні є такий зворот: «Буде лях проклятий батьками орати, матерями волочити», то тут батьки й матері — поставлено в орудному відмінку для того, щоб показати, що польський пан буде поводитись з батьками й матерями, як з худобою, якою орють і волочать ниву. Мені трапилось одного разу бути свідком такої сцени: старий колгоспник, почувши, як хтось голосно прочитав з газети фразу: «Трактористами з бригади Коваленка виорано 10 га з багатьма огріхами», слушно зауважив: «Ну, це вже брешуть! Такого, щоб людьми орали, як колись, ще за панщини, було, тепер не водиться, — тракторами оремо». А скільки в нас можна прочитати: «Намальована художником картина» (тоді як малювати картину можна тільки пензлем або олівцем), «Зрубане браконьером дерево» (яке, як відомо з діда-прадіда, рубують не чим іншим, як тільки сокирою) або «Двері відчиняються водієм» (замість того, щоб відчиняти їх рукою або механізмом).

Видатний російський письменник Ф. Гладков у статті «За чистоту рідного язика», опублікованій 13 січня 1961 року у «Вечерней Москве» писав: «Поучиться бы нам патристическому отношению к языку у тех же украинцев... А мы механически глотаем бессмысленные нерусские слова и невежественно заменяем ими и вытесняем прекрасные родные слова. Так распространили слово „будировать“ (фран. „сердиться“) ... так украинское слово „неполадки“ вытеснило русское „непорядки“, „неурядица“; украинское слово „стерня“ вытеснило русское „жнивье“ ... Вот нелепое „Тамбовщина“. Территории, области в этой форме слов в русском языке не употребляются. Это чисто украинское слово. У нас эта форма употребляется только в смысле качества, типического явления, некоего движения или уклона, например, „базарщина“, „татарщина“, „обломовщина“, „кустарщина“, „махновщина“, „махаевщина“ и т. д.

«Все дело в том, чтобы оберегать свой язык от засорения чужими словами и инородными произношениями. Надо твердо знать свой язык и любить прекрасную родную речь. Не к чести русского литератора оправдываться тем, что такое-то слово „бытует“ (чи як у нас дехто необмірковано запозичивши те, чим і росіяни не дуже пишються, каже „побутує“. — Б. А.-Д.) в разговорном языке!»

Надарма похвалив нас за патріотичне ставлення до своєї мови великий патріот і знавець російського слова Ф. Гладков, бо ще

часто-густо надibuемо на разючу мовну неохайність і в художніх творах, і в періодиці. Ось тільки маленькі зразки її: «І взяли ми голову (колгоспу) за шиворіт», замість того, щоб, як казали в нас і казатимуть ще: «взяли за комір», «схопили за карк» чи образно — «схопили за барки»; «Петренко ратує за широкорядну сівбу», де російським словом «ратувать», до того ж дуже подібним до українського «рятувати», замінено відомі наші слова «обстоювати» щось, «стояти» за щось: «П'яні безчинствували на вулиці», де, якщо це прочитати по-українському, виходить, що п'яні нічого не чинили, не робили на вулиці, тоді як насправді вони бешкетували. А скільки ще трапляється на сторінках наших газет таких калюк, як «ротозій», замість «роззява», «насідка», замість «квочка», «обстановка, напружена до межі» (до краю, вкрай), «не блимнувши очима» (не моргнувши оком), «боліленьник» (замість уболівальника) тощо. Годі навіть коротко перелічити ці кричущі зразки неохайности, байдужости й просто незнання тої мови, якою пишуть у нас, а головне, й друкують. Нещодавно з'явився новий зразок мовної неохайности в перекладі російського прийменника «при» на означення часу, який, подібно до горезвісного «добро пожалувати», швидко поширився і має тенденцію набути прав громадянства в нашій мові, не зважаючи на свою явну неправильність, яка в українському звучанні надає вислову іншого, ніж треба, значення. Мова йде про переклад російського виразу «при комунізмі». Всім відомо, що російський прийменник «при» на означення часу завжди передавався українським «за»: «Це було за царя Панька, як земля була тонка» (народна приказка), «За Хмельницького Юрася пуста Україна звелася, а за Павла Тетеренка — не поправиться й тепереньки» (Збірка приказок і прислів'їв Номиса), «За життя матері ми ще сьак-так жили, а за мачухи й того не стало» (з народних уст), «Чи це не за того гетьмана Скоропадьки, а мо' й за Петлюри в нас півсела шомполами одшмагали?» (з народних уст). А в значенні місця прийменник «при» пишеться українською мовою, надаючи вислову нюансового відтінку — бути коло когось чи чогось або жити в чомусь, наприклад: «Три явори посадила сестра при долині» (Г. Шевченко), «Був чоловік середніх літ, при здоровлю» (Г. Барвінок), «Та то такой чоловік, що все при начальстві крутиться» (з народних уст). Отже, й треба по-українському писати: «Наше покоління житиме вже за комунізму», а не — «при комунізмі», як часто в нас пишуть, не замислюючись, якого значення набуває така форма, що видно з наведених прикладів.

Мені дуже допомогли колись дисциплінувати свою мову, щоб точно передавати по-українському потрібні мені вислови, переклади на українську художніх творів. У процесі цієї копіткої роботи я не тільки мусив прискіпливо ставитись до лексичного матеріалу, а й вишукувати адекватні українські ідіоми. Щоб перекласти такого

письменника, як Чехов, зберігши в українському тексті його лагідний гумор, журну усмішку, тонку іронію і глибокий підтекст, треба використати все багатство української мови, а для цього, очевидно, треба було насамперед добре обізнатися з ним.

Перекладаючи «Палату ч. 6» А. П. Чехова, яку потім багато разів перевидавали в моєму перекладі, я несподівано наскочив на одну серйозну перешкоду. Трапилась мені в російському оригіналі широко відома в дореволюційній Росії приказка, яка тепер, у наших соціалістичних умовах, втратила зовсім своє колишнє глибоке значення: «От сумы да от тюрьмы не зарекайся». Я кинувся шукати відповідника по словниках, фолклірних збірниках, етнографічних записках, але ніде нічого підхожого не знайшов. Цю приказку створили специфічні умови поміщицько-купецько-поліцейської Росії, де кожна чесна трудяща людина не була гарантована від наслідків здириства й сваволі можновладців. Що робити? Перекласти дослівно: від торби та від тюрми не зарікайся? Не звучить! Довго я мучився над цією простою приказкою, відповідної якій не створив український народ своєї, дарма що був під одним пресом Російської імперії разом з братнім російським народом; я не дав собі іншої ради, як штучно створити нову українську приказку. Але треба було зробити так, щоб штучність відчувалася зонайменше, щоб нова приказка була складена в душі наших народних приказок. Прикинувши в пам'яті все, що я знав з нашого фолклору, я написав: «Жебрачої долі та арештантської неволі не зарікайся». Либонь, звучало нарешті?.. Принаймні редакторат збірки перекладів Чехова схвалив цю приказку.

Спинився я ще одного разу, коли мені випало перекласти російську приказку «В тесноте, да не в обиде», і, збадьорений першим більш-менш удалим створенням нової приказки, пішов протоптаною стежкою і в цьому випадку, написавши: «Хоч тісно, та не пісно». Декому подобався мій витвір, але знайшлись знавці нашої мови, що навели мені непогану народну приказку, якої я досі не знав: «Хоч по ягоді, та в злагоді». Щиро признатись, мені здається, що моя вигадана приказка більше відповідає семантичним вимогам, надто коли в тексті перекладу йдеться саме про тісноту. Тут постає принципове питання — чи може автор перекладу або оригінального твору вдаватись до такого вільного створення потрібних йому приказок чи ідіоматичних висловів, як це зробив я в наведеному вище випадку? Я вважаю, що — може. Це те ж саме, що й творення неологізмів. Але я вже бачу здивовані обличчя не тільки нерозважних читачів, але й скрупульозних редакторів, які кажуть: «Неологізмів? Чи не досить багатий наш лексичний запас і без неологізмів?..»

Спокійно відповідаю: лексика наша багатюща, але без неологізмів нам не обійтись. Якщо й раніш умови поточного життя раз-у-раз вимагали творити нові слова на означення тих речей і явищ, які

висував невпинний процес життя, то що ж сказати про наш теперішній стрімкий вік розщеплення атома й чудес кібернетики! Жива мова живого народу без упину розвивається, творячи нові слова, нові ідіоми, нові приказки. Хіба не на наших очах виникли такі неологізми, як образний народний — «викаблучуватись», або, хоч і книжні, але дуже вдалі — «вивільняти», «уповільнювати». Або взяти нову приказку про ледарів, що її утворив уже колгоспний устрий українського села: «Сюди — тень, туди — тень, аби вийшов трудовень».

Неологізми творить і народ, і література. Питання стоїть не в тому — потрібні чи не потрібні вони, а в тому — як їх творити. Одного разу мені треба було перекласти нашою мовою вираз «Щупальца спрута». Слово «щупальца», як і «спрут», що ніколи не водився у водних басейнах України, нема в нашій мові, але що ж робити мені? Чи творити новий похідний іменник від усім відомого дієслова «мацати», чи, «не мудрствую лукаво», перенести готовий іменник з російської мови? Я волів вдатись до першого, важчого, способу і створив нове слово — мацак, мацаки. Цей мій неологізм якимось прижився, принаймні академічний словник вніс колись його на свої сторінки.

Я не хочу вихвалитись своїми здобутками в словотворенні — дуже ймовірно, що можна було б зробити набагато краще, але мене задовольняли, мовляв, — і ми, Химко, люди.

Неологізми треба творити тоді, коли в них є доконечна потреба, і творити їх слід у душі народної та клясичної традиції, щоб їх легко було розуміти. Якщо ж вигадувати нові слова на свою уподобу без життєвої потреби, то це не тільки засмічує мову, а часом призводить і до несподіваних курйозів. Не знати як і для чого проскочило не тільки в нашу офіційальну мову, а пролізло і в художню літературу таке дивовижне з погляду семантики слово, як «землероб» і похідне від нього «землеробство». Годі добрати, яка потреба була підміняти цим неоконкретним витвором усім здавна відомі, природні українські слова «хлібороб», «хліборобство», «рілляництво», які, до речі, навіть запозичила в нас російська мова і освоїла їх як «хлебороб», «хлопкороб». Невже, якщо вважати, що слова «хлібороб», «хліборобство» — занадто вузькі в смисловому значенні й не підходять, коли йдеться про технічні культури, не задовольняє слово «рілляництво»? Утворилось дивне, майже неймовірне становище: українське слово добре прижилося на російському ґрунті, тоді як наші вчені-мовознавці вигнали його з свого ужитку; принаймні Російсько-український словник видання Інституту мовознавства на російські слова «земледелец», «землепашец» подає як український відповідник тільки це, ніби українське, слово — «землероб», склепане всупереч нормам українського словотворення. Адже кінцева частка цього слова в сполученні з часткою іншого озна-

чає звичайно продуцента, виробника чогось, як, наприклад, цілком слухний неологізм — «бракороб», цебто людина, що робить (а не сбробляє) брак; «землероб» же не робить землі, як то виходить з семантики цього слова, а — обробляє; тим-то, якщо Інститутіві мовознавства чомусь не до вподоби давні українські слова, як хлібороб та рільник, і кортить, хоч би там що, дати замість них неологізми, він логічно повинен би утворити слово «землеоброблювач». Але кому потрібні такі слова, що являють собою навіть не руду, а словесний шлак?

Якось прочитавши оповідання одного сучасного письменника, я зауважив йому, що всі його герої-колгоспники говорять суржилом. «А ви ж як хотіли, — щоб вони говорили правильно по-українському? Так це ж буде нетипово», — переконано сказав мій співбесідник, а я отетерів від несподіваного вислову українського письменника. От тобі й маєш: правильна українська мова є нетипова для сьогоденішнього українського колгоспника, який давно ліквідував неписьменність і часто-густо має закінчену середню освіту, здобуту в українській школі!.. Те, що в багатьох людей, навіть у вчителів наших шкіл, культура мови часом стоїть ще на низькому рівні, ми справді спостерігаємо інколи в нашому побуті, але хіба треба виставляти це за типове й перенасичувати ним сторінки нашої художньої літератури? Явища низької мовної культури трапляються і в сьогоденішній російській дійсності, переводячи прекрасну російську мову на потворний жаргон на зразок цієї фрази, що мені трапилось почувти в Росії: «Ты ж человек самостоятельный, а промежду прочим мараль на меня наводишь! Хотя я сегодня не емши еще, но за эти самые слова твои могу и шары твои потушить и сапátku тебе свернуть!» Це сказав після колгоспних зборів бригадир рільничої бригади одному колгоспникові, який критикував бригадира за невміння організувати роботу в полі. Проте в російській літературі колгоспні персонажі далеко не завжди говорять такою понівеченою мовою, тоді як у нашої — всякі «в курсі дела», «пошти що да», «даже конешно» та інші плоди-кислиці суржику проявляють тенденцію геть засипати пряму мову колгоспних персонажів у оповіданнях і романах. Я не хочу, щоб мене хибно розуміли, ніби я виступаю тут проти так званого «сказу». Одного разу в чужому мені селі я зайшов до найближчої хати й попросив незнайомого господаря продати мені якунебудь торбу, яку раптом до зарізу було треба. «З великим продовольством і дурно дав би, ну тільки ж нема в самого», — відповів мені господар, поглядаючи на мій міський костюм і з чемности наverting на «культурний» штиб свого малослухняного язика. Далєбі, важко не спокуситись використати десь при нагоді це соковите «з великим продовольством»! Але між використанням характерного, хай і скаліченого з погляду правильності мови вислову, і дешевою спробою насмішити читача будяччям суржику є межа, знайти яку пись-

менникові завжди допоможе чуття міри й художнього такту. Я не знаходив досі потуг використовувати елементи суржику як художній засіб ні в Гончара, ні в Стельмаха, читати мову яких дає велику насолоду і матеріал для вивчення; я особисто виписую з їхніх творів у свій записник цікаві слова й звороти.

Наостаннє хочеться побажати, щоб також і молоді письменники, подібно до мене, дійшли якнайшвидше до незаперечної аксіоми: мову, якою пишеш, треба знати досконало. Письменник може знати кілька мов і вільно володіти ними, це сприятиме його загальному розвитку й полегшить пізнавати життя за межами рідної землі, але навряд чи збільшить письменникові лаври двомовність у творчості. Ті випадки, коли письменник писав і другою мовою, окрім своєї основної, тільки стверджують попередню думку. Якщо письменник пише одною мовою, а в практичному житті завжди користується й живиться з іншої, ніякі стилістичні редактори, хоч би як того вони хотіли, не зможуть збагатити мови його творів так, щоб вони стали культурним надбанням того народу, для якого пише письменник. І разом з тим: чим більше прислужився письменник творчості своєму народові, тим більше він може сподіватись на резонанс серед інших народів. Яскравий приклад цього — інтернаціональне значення нашого наскрізь національного Шевченка чи колоса російської літератури Льва Толстого.

Ми, радянські письменники, є активні учасники великого творчого піднесення трудящих мас, що будують матеріальні й культурні підвалини комуністичного суспільства; ми не тільки хочемо першими прозирнути у знадні обрії прийдешнього, але прагнемо, щоб наше слово сприяло сягнутій ході соціалістичного людства в завтрішній день комунізму. Тож не шкодуймо своїх сил перегортати тонни словесної руди заради того видобутого наполегливою працею слова, що дзвінко лунатиме і вдома, і в хорі збратаних народів!

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла з друку книжка Анатолія Камінського
НА НОВОМУ ЕТАПІ,

з передмовою М. Прокопа.

Ціна примірника — 1,50 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

БОГДАН КРАВЦІВ: МИСТЦІ — ПЕДАГОГИ — ГРОМАДЯНИ

До 70-річчя Й. Гірняка й О. Добровольської

Сімдесятиріччя видатних діячів театрального мистецтва, ветеранів українського театру — Йосипа Гірняка і його дружини Олімпії Добровольської, врятованих майже чудом із страхітливого розгрому української культури в 30-их роках цього сторіччя, відзначаevano в умовах еміграційної дійсності спокійно й достойно. Були статті в пресі про обоїх мистців із підкресленням їхнього значення й заслуг в історії української культури, Об'єднання українських письменників «Слово» вшанувало Йосипа Гірняка званням почесного члена, була в Нью-Йорку доповідь ювілята про «Український театр і диктатуру партій». І, з другого боку, було засоромлене мовчання тих, що намагалися й собі — в сукурс партійно-режимним підспівувачам із «Перця» і «Дніпра» — виступати нечесно й непристойно проти мистця, який у суверенній, своїй власній державі зазнав би найвищих почесей і відзначень. Може й добре, що не було звичайних в еміграційному побуті парадних бенкетів з промовама і вітанняма, які доводять до розпачу і ювілятів і учасників ювілейних святкувань. Треба сподіватися, що тим довше — *ad multos annos* — житимуть повні снаги й мистецького захоплення наші Йосип Гірняк й Олімпія Добровольська.

*

Про мистецький шлях ювілятів, про їх сповнене безупинним горінням і посвятою служіння Мельпомені написано багато. Грунтовні довідки про Йосипа Гірняка й Олімпію Добровольську надруковані в еміграційній «Енциклопедії Українознавства» і ще ґрунтовніше, для повнішого підкреслення їхніх заслуг перед справжнім українським театром, промовчано їхні постаті і їхню акторську і режисерську діяльність в режимній «Українській Радянській Енциклопедії», не зважаючи на те, що обоє були співтворцями і співорганізаторами театрального життя і в Києві, і в Харкові, і в концлагерному Чібію. Добре і всесторонньо представлений мистецький шлях Йосипа Гірняка у виданні «В масках епохи» 1948 року — в статтях Ю. Дивнича, Є. Блакитного й особливо ж у захопленому етюді театрального критика В. Хмурого з 1931 року про Йосипа Гірняка, як

про одного з тих українських акторів, що на плечах своїх «виніс наш театр із бур'янистих хугірських стежок на широку дорогу і підняв його на такі верховини, про які колись „навіть мріяти боявся”». В багатьох написаних із щирим захопленням спогадах виведена постать і мистецька творчість також і дружини Йосипа Гірняка, подруги його найтяжчих років заслання й еміграції Олімпії Добровольської, що працювала разом із ним і в Березолі, і в концентраційному театрі в Чібу, і в Львівському оперному театрі і театральних студіях та ансамблях в Австрії і в Німеччині й останніми роками у США. Діяльність їх як діячів українського театру чекає ще на свою монографію. Визначне місце в цій монографії чи монографіях матиме також і не оцінена ще й досі повністю педагогічна діяльність Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської, що дала українській еміграції уже великий гурт молодих мистців сцени і слова — акторів, режисерів, рецитаторів. Ця міцна когорта є живим тривалним пам'ятником, переконливим свідченням про повну посвяту й молодечого завзяття виховну працю ювілятів.

Актор-режисер і педагог Йосип Гірняк посідає видатне місце також і в історіографії українського театрального мистецтва, в історії українського театру. Його перу належать такі праці, як «Двадцятиріччя „Народного Малахія”» (1948), «Лебедина пісня Леся Курбаса» (1951), «Народження і смерть українського модерного театру» (англійською мовою, 1954) і цілий ряд статей та спогадів про «Березіль» та ідеолога і творця модерного українського театру Леся Курбаса, відданість ідеям якого зберіг Йосип Гірняк в час найтяжчого терору, репресій і знущань. Праці і спогади Йосипа Гірняка тим унікальні, що він єдиний із мистецького грона Курбасових друзів й учнів, врятувавшись від знищення й неволі, має змогу виводити світлі й неповторні сторінки обірваного брутально театрального відродження на Україні.

Ще наприкінці цієї згадки треба відзначити людську і громадянську мужність обох ювілятів. Хоч і віддані завжди найперше мистецтву, служинню обраній ними дев'ятій музі, і Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська були завжди українцями, вірними й чесними громадянами своєї Батьківщини. Велику мужність людини й громадянки виявила Олімпія Добровольська, ідучи за своїм чоловіком на заслання, докладаючи всіх зусиль, щоб берегти і його життя, і його мистецьку снагу й талант. Повною громадянської гідності й мужности була постава Йосипа Гірняка у стосунку до тих, що намагалися знищити український театр в режимному крематорії (за висловом Леся Курбаса) української культури. Гірняк не тільки відмовився від вимаганого режимниками засудження свого вчителя й друга, але й відкрито виступив на захист мистецьких ідей і створених Курбасом мистецьких надбань. І тому ж слушно закінчує історик українського

театру Валерій Ревуцький свою статтю про Йосипа Гірняка такими повними визнання реченнями:

«Йосип Гірняк, як людина, не зрадив свого вчителя і знайшов рішучу відмову не подати руки тим, що топили Леся Курбаса, Він, як Соленик ХХ століття, волів обрати невідомий шлях тяжкого майбутнього, щоб служити українському театрові в формі вимог сучасного світового театру. Територіяльність тут губила своє значення — за Йосипом Гірняком та Олімпією Добровольською вставала не втрачена гідність людини».

Мужнім і непримиренним до московських варварів, що знищили український театр і знівечили українську театральну культуру, залишився Йосип Гірняк й у важких умовах еміграційної дійсности. Гарячим, щирим патосом громадянина-патріота сповнені його друковані в поцейбічних українських часописах і журналах незрівняні полемічні есеї, як, наприклад, адресований Олександрові Сердюкові, народному артистові СРСР і керівникові театру ім. Т. Шевченка в Харкові, «Лист, що його адресат не отримає і не прочитає», з сповненими важкого болю уступами про «Березіль» і Леся Курбаса, опублікований 1959 року, чи особливо ж Гірнякова відповідь на непристойний «репортаж» Федора Маківчука, надрукований у київському «Дніпрі», (ч. 7, 1960). У відповіді, опублікованій в еміграційній пресі під назвою «З чого сміється?», Йосип Гірняк дав не тільки жахливу картину долі, що її зазнавав і зазнає український театр під комуністичним режимом, але й вірний, глибоко правдивий портрет себе самого, як людини і громадянина. І тому ж треба сьогодні навести не тільки для усвідомлення тих, що по тому боці, але і для декого із поцейбічних деякі частини із цієї останньої відповіді Йосипа Гірняка, бо в ній краще за всі ювілейні статті і вітання висловлене те, чим живе, чого прагне і як ставиться до поневолювачів України Йосип Гірняк. В цій частині і мистецьке кредо Гірнякове і його заповіт для сучасних і прийдешніх діячів українського театрального мистецтва:

«Молодий наївний репортажист дивується, чого я подався аж в Америку? Чому я покинув батьківщину? Я мав театр, я мав будучину, друзів... чого я тільки не мав?!

Що говорити про мене!

Не тільки я мав театр... Україна мала театр. Був український народний театр! Де він? Хіба наївняк з „Дніпра” не знає, як дожили свого віку Заньковецька, Садовський, Саксаганський, Корольчук, Паньківський, Ліницька, Левицький? З чієї ласки ці корифеї коротали в нужді свій тяжкий трудовий вік? Хто водив спаралізованою рукою Саксаганського, виписуючи подяки сонцю-Сталіну і його приставам за те, що вони знищили Курбаса? Чи в таких обставинах сходили з світу московські мистці: Станіславський, Немирич-Данченко, Южин, Давидов, Єрмолова, Собінов? Чи репорте-

рові „Дніпра” невідомо, що в кожній нормальній країні таке місто, як Єлисаветград, де народився народний театр — стало б Меккою для театралів, де б українські актори схиляли голови перед тіннями Кропивницького, Карпенка-Карого — а там сьогодні подвизається „единственный театр на русском языке”?? Цей російський театр я втратив? Україна мала „Березіль”, мала Курбаса, Куліша! Де вони? Може молоді редактори та репортери не знають? Я підкажу: московський диктатор і його генерал-губернатори Постишев, Косіор, Балицький, Хрущов знищили „Березіль”; Курбаса, Куліша закували в кайдани, загнали на Соловки і там споїли їхньою кров’ю вічну мерзлоту. З „Березоля” мене також погнали на Ухто-Печору, бо знали, що орденосця з мене не вийде. З театру „Березіль” я ніколи не пішов би з власної волі. Бо цей театр був мій, український! Але цей театр був не до смаку товстозадій тьоті Моті, і вона його і його творців розстріляла, а ви, презрени кочубеї, виете прив’язаними собаками на пожарищі „розстріляного відродження” та вдаєте з себе весельчаків! На кутні смієтесь...

«Яким же театром ушасливила Москва малоросійського денщика з „Дніпра”? Що вона поставила на місце „Народного Театру”, „Березоля”? Щоб відповісти на це питання, досить тільки перелистати другий том „Історії театру” (Радянський період), що вийшов у Києві. Картина безпросвіття, безвихідної задухи розгортається перед очима читача. Драматургічна макулятура, брехія „соцреалізму”, котурняний фальш „позитивного героя”, від якого пролетарський глядач захворів на хронічну недугу театроскуки. Москві мало того, що в кожному українському місті насаджено російські трупи, — уряд зобов’язав український театр віддавати 50% репертуару російській передвоєнній та сучасній драматургії (ця норма встановлена ще царськими губернаторами). Друга половина репертуару присвячена фальсифікації і спрощенню історії і життя народу, який віками кривавився у боротьбі за волю і державність, та на примітивну пропаганду божевільної ідеї уярмлення всього людства. Про методи, якими примушують робітників театру „ентузіастично” виконувати ці божевільні директиви та настанови партійних тоталітаристів, знає весь світ. Одні тільки професійні денщики, надівши маску безсоромности, оббріхують батьківщину і народ.

«За таким театром я не тужу! Я вдячний долі, що вона мене визволила з цього мракобісся, і я щасливий, що можу чесно заробити на вільне життя і робити те, що мені підказує моя совість...

«За цим підневільним „театром” я не плачу — лаврам Бучми, Крушельницького не заздрю!.. Покійники хай з Богом спочивають, а живі?.. Вони часто в тайниках своїх душ гірко зідхають та мріють поміняти свою долю на мою. От тому й забіг я аж за тридев’ять земель, щоб з чистою та спокійною совістю розповісти світові

про московсько-більшовицьку розправу над українською культурою та її творцями...

«Ну, що ж — повезло... Молитви старенької, сліпої, глухої матері, яка довгі літа не мала часу вмерти, бо мусіла вимолювати у Бога життя синові, — її молитви провели сина через більшовицьку Сціллу й Харібду, і, коли після довгих років він повернувся до матері, вона з вдячністю і спокоєм стала перед Божим судом. Син, похоронивши матір, пішов у світ з тисячами таких, як він, живих свідків більшовицького беззаконня і мракобісся. Ніхто й ніщо не спинить його розповіді про терор і насилля, якими десятки літ плюндровано оновлену українську землю та її культуру. Його і таких, як він, слова дійдуть до майбутніх нащадків, і вони сконфронтують їх з брехнею більшовицьких літописців. Правда завжди була і буде правдою. Нашу мову вже світ почув і ще почує, бо до нашого берега все ще прибуває! Ціла когорта вчених, істориків, літературознавців, театрознавців — не мовчить, розриває залізну завісу і показує світові голого узурпатора, що затиснутим в долоні наганом тероризує безборонний народ!..

«Коли я пишу ці рядки, мене хвилює одна думка, одна уява, одна річ: рана Розстріляного Відродження України. Хотів би, але не можу, забути картини організованого Москвою голоду і терору в Україні, що в 30-их роках забрав мільйони життів малих і старих, в селах і містах України, що живцем пожер вісімдесят відсотків найяскравіших талантів України. Пожер і наш театр. Не можу позбутися тривоги, що ця рана може ятритися на моїй вітчизні століттями. Це така рана, що й після загоєння наш народ згадуватиме її тисячу років, як згадує татарське нашествя і знищення Києва Батием...»

*

Додавати щонебудь до цих, сповнених великого вогню й любови до українського мистецтва рядків значило б послаблювати їх силу. На порозі нового, вже восьмого десятиріччя ювілятив-однолітків Йосипа Гірянки й Олімпії Добровольської на їхньому багатому на радощі і страждання, успіхи й удари життєвому шляху треба побажати їм тільки сили і снаги, щоб вони вели ще довго свою мистецьку й виховну працю, щоб продовжували полум'яну розповідь-правду про сучасне лихоліття українського театру, про славне його колишнє розстріляне і світле майбутнє відродження.

СЖИ НЄМОЈОВСЬКИЙ: **КОНЦЕРТ НА ЖІНОЧИЙ ГОЛОС.
БІОМАХІЯ**

Пісня Н («ета»)

Jerzy Niemojowski

KONCERT NA GŁOS KOBIECY. BIOMACHIA

Pieśń H („eta“)

Przychodzisz do mnie — —

Ти приходиш до мене
тілом поросла мушлями
пісок пересипається в очних яблуках
кольору очищених від шкаралуці яець,
шкіра пліч *metamorphoi* у водорості,
долоні мов розчавлені квіти з дриглів,
волосся
смугою, що випустила каракатиця —
Ні! Ні! Ні! Не зводь рук,
не проси!
Ти розпливаєшся ковдрою з утопленим дитям —
Віскі! Хоч би маленьку скляночку віскі!

Віддай Ляхесіс назад
погнуті плити мого тіла:
ступають по них, наче по люстрах,
валки людей без статі, в червоних чоботях,
камарильї придорожних птахів,
кожен дзьобом — нагострена бритва.
І та, що в її прозорих від жалю руках
я звиваюсь прогнилим ізсередини гумовим шлянгом,
поки уклала мене заціпеніло, нарешті заціпеніло —
вона теж
іде на кінці.

У капелюсі з пом'ятими крисами, півмертвий
дурень з дірою відкритою в серці.

Сім деревців,
що на них усілися галки.
Вилив крові у внутроці.

Білі прилипли охляпки до холодного повітря,
на них обличчя, засипане попелом.

підрізати? підкопати? зрівняти з землею? Пристрілити?
наїстися цементових мішків? ковтнути ринву? отруїтися?
лишитися з наддертим пальтом над краєм водостоку —
ловити там із чисеюь дитиною вимріяну рибу,
трохи ніби охмелену?
Галки заціпеніло крячуть
у довгому букварі.

Віддай
назад
погнуті плити.
Наче по люстрах валки людей.
Камарилі птахів
прозорих.

Усе оте йде.
На кінці
Йолоп у солом'янім капелюсі,
автор епітафії,
подаваної шепотом на вухо:
... задушена...
... наосліп...
... супроти...

Кімната, розсаджена кріслами.

Стіни
розчавленими пальцями
недоламані в завісах дверей.
Не віривши ні у віщо, крім байдужого
становлення й розкладу матерії,
запитує: — Чи так небагато
можна ще обідрати з здеревілого стебла
до поруватої вати пам'яті? —

Кидається
крабом з відкритою шкаралущею на послання.
Обламує сон
з ребер ліжка і, заякорений
боком у гравії найглухішого каміння,
пробивається гуркіт назад на колінах,
аж до багnistих, цяткованих Нілу вод.

Запитує:
— Чи є тут квіти з зіпсованої крові. Чи ломляться вони,

як рури парасолькових рослин, і чи гнояться? —
Сидяча

в обвислому ситниковому ятері,
підпертому тріпотінням кількасот манюніх веселок
на водоперетинкових крильцях бабок,

одрікає:

Є. Справді. Сливе всі рожеві
Квіт лотосу. На перемену
оте велетенське листя настурцій
і наче б хтось відривав луску з світання
і зводив з неї склепіння
у складену пригорщу долоні
на непередчуту молитву.
І дивися! — пахощі гарячого повітря
відкривають у папірусах щілини шепотіння,
що відходить — у полум'ї
в напис, чуйною долонею Гора збираний,
сіттю —

Дурману —
Яка думка зав'яже наново...

Дурманом, зжовклою смолою
і повстю — й постать до завою!
Повз крани, рури, лишаї
чіпляйте, волочить її!
На неї пористу надінь
керею з крику та скиглінь!
Хай її вчеше бурі гребінь,
немов калюжу грубий щєбінь!
Хай бите скло зілється вділ,
мов темний бриз на суходіл,
і трощить геть картонні коси,
стегно кохання рве, розносить,
не мумії — рости́на встекла
на зжовклий висвіт, ложа пекла!

З польської переклав Ігор Костецький

(*Na język ukraiński tłumaczył Igor Jerzy Kostecki.*
Exclusive right to publish this translation by
„Sucasnist“, Munich 2, Karlsplatz 8, Germany)

ПОЛЬ КЛЬОДЕЛЬ: **ПАЮВАННЯ ОПОЛУДНІ**

(Фрагмент)

Переклад: Енгеліна Шелест-Греккі

ДІЯ ДРУГА

Вихід: ІЗЕ, за нею МЕЗА.

МЕЗА (*напівголоса*) Це я.

Вона поволі обертається і простягає до нього руку. Вони дивляться одне на одного з почуттям ніяковости.

ІЗЕ Мій чоловік пішов.

МЕЗА А ви? Що з вами?

ІЗЕ Я? Зо мною, як завжди, все у порядку.

Ніщо не виявилось спроможним досі відібрати в мене апетит.

(Вона голосно сміється).

Як справжній воїн, що йде у бій.

Дивно, мої ноги ніяк не хочуть звикнути до суші.

Все якось хилиться на один бік, а я ї собі хилюсь-хилюсь. А потім струюсь, мов той, хто проти сну борюкається.

Неправда? На морі ніколи не відчуваєш себе справді прямо на ногах. Зрештою, що пряме на морі? Там годі рівно втриматись.

Здається, наче ти на грудях землі, що дихає.

МЕЗА Ви з ним говорили?

ІЗЕ Я його просила залишитись, не покидати мене саму.

Та він і слухати не хтів.

МЕЗА Я теж зробив, що був спроможний.

Як він міг лишити вас саму?

Я пропонував йому, та він більш полюбляє те, коло чого запопаджується. Насолода було для нього думати, мовляв, мене він дурить. Про те почувте ви згодом від усіх.

ІЗЕ Але чи є у тім усім якась можливість?

МЕЗА Ні... Гм... Зрештою, хто може хвалитись тим, що він Китай спізнав? Ще, може, роки два, три, а може, чотири...

Коли, ви кажете, він їде?

ІЗЕ Узавтра.

МЕЗА І скільки думає він бути там?

ІЗЕ Місяць.

Та ви мене покиньте. Не відвідуйте.

Вони стоять мовчки, кожен дивлячись убік. Тоді ІЗЕ несподівано підводить голову і розкриває йому обійми. Він судорожно обіймає її і, припавши головою до її стегна, схлипує.

ІЗЕ Бідний, бідний Меза.

Гладить його по голові.

МЕЗА Ізе!

ІЗЕ Бідний хлопчик. Бідний Меза. Меза!

МЕЗА Усе скінчено.

Він устає і стоїть хитаючись, мов п'яний.

ІЗЕ (*дивиться йому в очі*) Наблизься. Наблизься. І довш від мене не різнишь.

Вони сплітаються в обіймах. ІЗЕ стоїть нерухома, інертна. Павза.

МЕЗА О Ізе!

ІЗЕ Так, Меза. Ізе це я. Тут.

МЕЗА О, в моїх обіймах. Жінка ти.

ІЗЕ І тепер ти знаєш, що означає жінка.

МЕЗА Я тебе тримаю. Я тебе знайшов.

ІЗЕ І я твоя. Я не відсуваюсь. І роби з мене усе, що хочеш.

МЕЗА О Ізе. Це неможливе. Це річ заказана.

ІЗЕ Правда?

Ти душиш мене в своїх обіймах.

Бідна Ізе, а я й не знала, що ти така заказана!

МЕЗА О Ізе, судно, що нас привезло сюди, —

ми бачили, як відпливло воно,
у димі власному розтанувши.

ІЗЕ Те, що тримаєш ти, — це не судно.

Це жінка, — жива в твоїх обіймах.

МЕЗА О Ізе, не дозволяй мені вернутись!

ІЗЕ І я піддаюсь, я піддаюся вам.

МЕЗА Для сил моїх занадто!

ІЗЕ І теж собі — собі я теж піддатись мушу?

МЕЗА Занадто!

Не під силу!

ІЗЕ Чи цього не досить? Чи міг би ти
від мене вимагати ще щось?

МЕЗА Так от. Я паную над вами!

Я тримаю в обіймах ваше тіло, і ви
не противитесь. Я чую, як у нутрі моїм
б'ється ваше серце.

Авжеж, то правда, жінка ви всього лиш,
а й я — всього лиш чоловік. І ось не можу
вже більше втриматись, мов зголоднілий,
що, їжу вгледівши, не може втриматись від сліз.
О ти, опоро! О сило моєї любові! О,
як несправедливо, що я зустрів вас!
Як називати вас — чи матір'ю? Бо хто
вас має, має він добро.

Сестрою? Бо у мене в пальцях опукла ваша
жіноча рука.

Здобиччю? Просякає сік твого життя
у ніздрі, б'є у голову, мов дим,
і я тремчу, бо чую вашу слабкість,
цю слабкість дичини, яку, тримаючи рукою
за шию, нагнути можна.

О, я хочу зникнути, я більш не можу. Ти
в моїх обіймах, мов би хтось, хто під долонею моєю
схилився, хто дрімає. Повідай,
дрімотна сило панівна, скажи, чи це ти —
моя люба?

О, не треба, не треба було тебе стрічати!
І ось — мене ти любиш, і ти моя, і бідолашне
у мене серце — захлинається, за мить
готове розірватись.

ІЗЕ Ти мене тримаєш. Тіло мое тремтить.

Та я не відступаюся, я стою, мов приголомшена,
і тут ось та, що ти про неї гадав,
вона, мовляв, була гордюща й злюща.

Ти жінку ще не знаєш: яка вона прекрасна,
як легко їй з її принадами всіма

віддатись і перетворитися відразу
в негідну, в піддану, в вичікувальну,
тяжкою тоді стати, повною й закованою
у ворога у власного в руках,
при тому ж і нездатною поворушити пальцем.

О мій Меза, та ти ж не тільки чоловік —
ти мій, і жінка я всього лиш.

І чоловік я у тобі, і жінка ти в мені,
і серце я твоє беру, й ти сам не знаєш,
як воно трапилось.

І я беру його і ставлю назавжди
собі між груди.

І не треба мені це розуміти, мій Меза.

Не треба кликати мене іменнями, які
всі знають: там «голубкою» чи солодкавим
тим словом «люба», що його не вимовляв ти —
і хоч було б воно «погана», «зла», «дурна»,
воно все ще і ще було б солодке.

Зови мене незвичними беззвучними словами,
словами неіснуючими, незбагненими для мене,
абож — моїм іменням власним.

Ось просто так, як вимовляєш ти «Ізе».

І щоб слова ті існували тільки
в моєму серці, щоб тяжіли,
немов дитя незнане, що його вагітна носить
жінка.

МЕЗА Я більш не сердитимуся, Ізе.

ІЗЕ Ах, так? Професоре, тепер ви вдовольнились?
Не будете нотацій мені читати?

МЕЗА Невдалий з мене вчитель.

ІЗЕ Чи добре я запам'ятала вашу лекцію,
професоре? Скажи, маленький хлопчику,
скажи, Меза, хіба не краще не вивищуватись
над усіма, а бути найслабкішим, чоловіком
в обіймах жінки, на підлозі загубленою
річчю, що вже не може
упасти далі, бідним чоловіком у моїх
обіймах?

МЕЗА Ай, я безсилий чоловік!

Ай, хто казав, що сильний я!

Та був я чоловіком, який волив для вас
щастя, бажав любити — і викрили мене!

І хто казав, що щастя ти?

Ай, не ти щастя! Ти лиш те, що посідає
місце щастя.

Я дрижу, бо спізнаю Тебе, і вся моя душа

сколихується.

І я, як той, що впав на землю
обличчям, і люблю, й кажу тобі, що я люблю, і
що не під силу це мені.

І я вінчаюся з тобою оцією
любов'ю святотатською й засудженим
словом.

О найдорожча у світі, та,
що не є щастя!

Я не більш, як дерево
або священний звір, призначений
для їхньої самиці.

Мені не повертається язик тебе назвати
жінкою, бо ти всього лиш
присутність.

Як той, кого поклав додолу сон
якраз тоді, коли навколо
зрада!

Так, як золотареві в колі
лямпового світла,
з'явилась ти укупі з подихом
тієї ночі, що приносить білого
метелика.

ІЗЕ (*голублячи*) Меза всього лиш чоловік,
що любить вас.

МЕЗА Чоловік у тенетах.

ІЗЕ Чоловік — і він мій.

Все те, що в мене під долонею,
що тут лежить на твоєму плечі,
все те — мов туша вбитої звірюги.
А я — чи, часом, я не чоловік?

Сміється.

МЕЗА Не безумствуй.

ІЗЕ Відповідай — чи я не чоловік?

МЕЗА Ти жінка.

ІЗЕ І все таки у мене теж і руки, й ноги,
і коли ти говориш ось, я можу
тобі відповісти, як кожен інший.
Та все це краще, красивіше,
ніжніше.

Скажи мені, чи справді
ніколи жінки ти не знав?

МЕЗА Хочеш? Так, справді.

ІЗЕ Справді, Меза?

МЕЗА Справді.

ІЗЕ Я щаслива.

Я щаслива, бо я для тебе
усе,
щаслива, бо ти мій
увесь.

Але поглянь, на мене піднеси
твої однакового з моїми
кольору очі — і більш їх з мене
не спускай.

Моє бажання каламутне —
мені хочеться бачити
твої очі.

І я — дивись на мене — ось я.
З усіх боків дивись, як на
щойно куплену вазу,
яка блищить на сонці у твоїх
руках, і на емаль, і от на цей
гандж — от цей, що нігтем випробовують його,
і на фабричну цю печатку.

МЕЗА Квітуча ти, чудова! Ти прекрасна,
мов юний Аполлон!

Ти струнка, немов колона!

Ти, мов ранкове сонце, світла!

І де бо, як не з соняшного проміння,
зняла ти золотий цей шарф, що обгортає
тобі шию, хіба ж не золото розтоплене —
твое волосся?

Ти свіжа, мов у росі троянда!

Ти куц порічок, ти запахуца квітка!

Ти фазан. Ти ранковий серпанок.

Ти зелене море на світанні. Обтяжіла
цвітом акація.

Пава у раю.

ІЗЕ Атож — потрібно, щоб була я гарна для дару,
який тобі приношу.

МЕЗА Достоту річ неоціненна.

ІЗЕ Річ непомірна це, Меза, і громіздка.

Знайти для неї місце трудно,
і ні один розумний чоловік
не схоче її під свій прийняти дах.

МЕЗА Я не розумний чоловік.

ІЗЕ Любов, Меза, — її назвати неспроможна я
ні доброю, ні вигідною річчю.
Жаліти треба того безумного,
що послуговуватися не вміє нею:

якщо палкої вдачі він — для насолоди,
а якщо просто, то для вогнища домашнього,
користуватися вогнем, що, рівномірний, варить страву
й під подувом соломинки скляної
топить срібло.

МЕЗА Я знаю тільки те, що ти Ізе.

ІЗЕ З одної сторони Ізе, а з другої усе
те, де мене немає.

МЕЗА Я хочу тебе, Ізе.

ІЗЕ О слово! В стегно кинджалом вдарило воно.
Дотик любого руки. О трепіт серця!
О несправедливість!

Так підійди і з'їж мене. Кусай. Так, як
кусають айву. З'їж. Візьми усе.

І — мене!

То правда це, Меза, що тільки я
існую,

і можна геть зректися світу, — і
навіщо іншим
кохання наше?

І разом можна тут зректись минулого
й майбутнього, — і вже
нема сім'ї, дітей, і друзів,
і мужа, —

і всесвіт, що навколо нас, без нас —
спорожнений, нездатний зрозуміти,
питається — чому?

МЕЗА Є тільки ти — і іншої
немає відповіді.

ІЗЕ Любий! Я розуміюча і зрозуміла
в той самий час.

Я у твоїх обіймах відповідь.

Я ж бо — Ізе. Я — суть твоя.

Що нам до інших!

Єдиний ти — єдина я.

Немов нестерпний клич, я чую
голос нутра.

Підводжусь я до тебе, й мені трудно,
немов тягар, мов величезна річ із каменю,
сліпа,

наповнена бажанням через край.

Та те, чого бажаємо,

це не творіння — це нищівність, і вона,
ой, і в тобі, і в мені!

Так, і в тобі, що владарюєш,

і шал, і ніжність, так, і самознищення, —

і хай не мучить далі
вбрання тілесне остогидле, —
і ці жорстокі зуби клочать мое
серце.

Хай вщухне ця жорстокість!
Не щастя я тобі несу, а смерть
твою й мою
воднораз.

Та що мені до того, що з-за мене
вмираєш ти,
і я з тобою — й ти! Нехай,
якщо за ціну цю і ти, і я,
знесилені, розбиті, з'єднаємося
у горінні!

Я чую твою душу, і в цю мить
це вічність, до якої можна
доторкнутись,
узяти.

Моя ж — немов вапно, що топить
пісок, палає і парує.

МЕЗА Ізе!

ІЗЕ Ось я, Меза. Чому
мене ти кличеш?

МЕЗА О, більш мені не будь ніколи
чужою!

Тепер читаю жах в очах у тебе,
панічний крик.

В очах твоїх, що дивляться на мене,
чорнюще полум'я душі, що, мов запалене
з усіх кінців пропадає місто, горить.

Чи відчуваєш ти в собі тепер той смертоносний
вогонь кохання, той палаючий вогонь серцець?
Тут статі другої душа в моїх обіймах,
і я її sameць.

Я чую, підо мною ти в пристрасті зреклась,
а у мені глибоке хвилювання творення,
немов землі тремтіння, коли з піною на устах
породжувала те безплідне
єство,

і у страшній напрузі вона давала
свою плоть, і, ніби тісто, виростили
гасма гір.

У мене в серці бій,
і ти Ізе, і, здичавілий до нестями,
до тебе повертаюсь я,
і ти — Ізе!

І все мені одно, і
мене ти любиш, — і я
за всіх найдужчий.

ІЗЕ Мені тужно, і я повна
кохання повнотою.

Мені тужно, і я щаслива.

Ай, — ось я

подолана,

та й ти не думай від мене вириватись.

Тебе не випущу я з цих прекрасних рук.

І це бо й не та мить, коли перечать
і силують.

О, я жінка, жінка в твоїх руках!

Мені соромно, — і я щаслива.

Коли я на твоє обличчя видивлялась,

а потім на своє,

відчула, ніби батою удар, я сором,

і подум'я, що обгорнуло мене, було немов багаття.

Неначе з гір потік,

по тому полилась до всього зневажлива байдужість,

а й промениста радість — бо ти

мій, ти мені належиш.

Авжеж, він мій, і більш я не соромлюсь.

МЕЗА Ізе, порожній світ тепер.

ІЗЕ Порожній світ,

і в ньому лише ти і я.

Дивись, як смутно навкруги.

МЕЗА Ти ж не смутися.

ІЗЕ Дивись на цей проклятий сад.

МЕЗА Дружино, не тужи.

ІЗЕ Чи я твоя дружина?

Чи мій подружній — не другий хтось?

До таїнства не зводь того, що є між нами.

Ні, між нами нема подружжя,

яке єднає двох.

Це розлука і смертельна клятва,

це вибір! І до вибору — лиш ти!

Ну, а невіста?

Ось увіходить до подружнього вона,

за нею віз, що в упряжі подвійній,

білизни повен, меблів на усе життя.

Та я тобі приношу не абищо!

Тобі ім'я приношу, радощі від того,

що за дружину взяв мене і що йому

клялась я бути вірна,

і бідні мої діти — і ти.

Це неміренні речі. Годі так про них сказати.
Я та, яка заказана.
Дивись на мене добре, бо я та,
яка заказана.

МЕЗА Я знаю.

ІЗЕ І хіба тому
я менше гарна і
менше бажана?

МЕЗА Ні!

ІЗЕ Кляниись!

І я клястимусь, що ти мій і що
тебе не відпущу я, і
що я твоя.

Атож, перед очима всіх твоя.
І я любитиму тебе, аж поки
прокляття не впаде на мене ще тоді,
коли прийде моя остання година.
І хай хтось каже:
не люби!

МЕЗА Не говори так страшно.

ІЗЕ А ось почуй від мене слово ще:
хай той, що чоловіком звать моїм,
той, що його ненавиджу, тут не лишається.
Пошли його кудись. І що мені до його смерті!
Хай умирає. Воно ще й краще буде.
Тоді належатимемо цілком одне одному.

МЕЗА Ні, це недобре.

ІЗЕ А добре що? Чи є щось добре або зле
уперек дороги нашого кохання?

МЕЗА Я думаю, він сам поїхати бажає
в країну, про яку йому оповідав я.

ІЗЕ Тебе проситиме, щоб ти його тут залишив,
та ти його не допусти до того.
Він зробить так, як ти йому накажеш.
Його послати треба геть — геть
з моїх очей!

Хай, якщо хоче, вмре. Так буде краще.
Я його не знаю більш.
Ось він!

ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ: ПОДОРОЖ ПОЗА ВІДОМЕ

ШЛЯХАМИ МОДЕРНОЇ ПОЕЗІЇ

Романтична поезія — це поезія героїчна. Шеллі і Байрон в Англії, Віктор Гюго у Франції, Пушкін у Росії, а ще більше романтичні поети поневолених націй, як Міцкевіч, Словацький чи наш Шевченко, — кожний із них бачив себе самого героєм, кожний вірив, що він — той вибраний, якому призначено нести віщі слова, кликати народ, ба навіть бути політичним провідником і пророком. Міцкевіч говорив про себе:

Я — мільйон,

бо за мільйони страждаю.

Лише в цій позі поета-героя Шевченко міг здобути на «Послання» чи «Заповіт». Хоч часом і бачимо у романтичних поетів сумніви щодо зовнішнього світу, хоч часто суспільство не сприймало поета, все ж таки романтичний поет вважав себе потомком Прометея чи Геракла і творив у певності свого героїчного приречення.

Модернізм приніс засадничу зміну. Не даром Віктор Гюго, вітаючи в 1857 році Шарля Бодлера з нагоди появи «Квітів зла», писав новому французькому поетові:

«Ви кинули нове світло, незнане і повне жаху, на поетичне небо. Ви викликали новий струс».

Бодлер приніс те, що перелякало і здивувало літературний Париж. Тодішній літературний світ любив таємничі оповідання про духів чи літературні прогулянки в окультизм. Фантастичні історії Ернста Теодора Амадеуса Гофмана й інших романтичних мрійників давали змогу літературній публіці вийти у світ надприродний і таємничий; але ті романтичні подорожі завжди кінчалися тріумфом людини: людина поверталась у свій ясний світ, вона залишалась у своєму ясному світі. Бодлер показав інший світ, із якого не було виходу в ясний спокійний світ його сучасників. Бодлер показав свій власний світ: своє серце, свій інтелект — світ, що є замкненим колом людського приречення, звідкіля немає повороту, немає визволення. Поетичний герой Бодлера — це він сам: поет із роздвоєною душею, людина, що глибоко відчула трагізм людського життя.

Моя колиска зупинилася на бібліотеці —
в тім чорнім Вавилоні, де є повісті, наука і перекази:
усе, де попів Риму й порох Греції
змішалися. І два до мене промовляють голоси:
один зрадливий, та який же впевнений,
говорить: світ — це коржик, що приманливий на вид;
я можу (і тоді будь насолоди певний)
подарувати відповідний апетит.
А другий каже: О, ходи, у хвилях мрій потонем,
Полинем ген поза можливе, ген поза відоме!

Романтичний поет міг злакомитися на цю першу пропозицію, щоб дістати всі запропоновані насолоди. Та Бодлер і не сумнівався у виборі. Він вибрав подорож поза межі людських можливостей і людського досвіду. Ця подорож — не якась романтична виправа Байрона на оборону Греції і не виправа Міцкевича на бій за свободу польського народу; це — не якісь романтичні заклики на захист народів чи суспільств, — це самотня інтимна подорож поета до глибин власної душі. Бодлер пізнав усю нужденність, всю безвиглядність матеріального світу і побачив, що справжнє життя — це життя почувань. Він пише похвалу подорожі з таким закінченням:

Підняти якір час! Глянь, капітане Смерте,
цей край для нас нудний, о, Смерте, відчалім!
хай море й небеса скрізь темінню пожерті,
але серця горять над блиском осяйним.

Твоєї їди влий — нам для відваги треба!
Ми хочемо — бо так той жар нам мозок рве:
впірнути аж на дно, байдуже — пекла, неба!
на дно незнаного, щоб лиш знайти нове!

(Переклад С. Гординського)

Роздвоєна думка поета, ясновидіння, що позначувалося в намаганні реалізувати неосяжне, а далі всі політичні розчарування, постійно змінливий погляд на минуле, щораз інше розуміння й інша інтерпретація ідеалу мистецької досконалости, неперестанна чуттєвість — це атрибути того нового, що принесла поезія Бодлера. Та при всій тій новині Бодлер традиційний формально і традиційний його словник. Вірш Бодлера вишуканий; поет вживає точні рими; деякі його рядки нагадують клясика Расіна.

Новий поетичний ритм і нова поетична мова завдячують свою появу меншим французьким поетам кінця дев'ятнадцятого сторіччя. Наприклад, Жюль Ляфорж — чутливий лірик із запахом легкої іронії та й із сердечним відчуттям народної поезії (і з мюзік-голів, і з

вулиць великих міст), мав більший вплив на модерну поезію, ніж визнані барди. Гійом Аполлінер у Франції, Томас Стірнс Еліот в Америці, чи радше в Англії — завдячують свій новий голос саме Ляффоргові. Сила Ляффорга у компромісі: він не закинув ні ритму, ні рими, але в нього рима вже не є частиною точної схеми вірша і часто переходить в асонанс чи в алітерацію. Звукова канва вірша схоплює радше цілість вірша, ніж один визначений пункт. Цю манеру скоро перебравли інші поети і продовжують її до сьогодні.

Ляффорг жив мало, всього двадцять сім років. Та за цей короткий час пережив дуже багато і багато вклав у свої вірші. Його часто називають оновителем модерної поезії.

Поетичний настрій Ляффорга, який умів кинути ніжне інтимне почування на майже космічний екран світовідчування, віддає оцей вірш:

Вперед, вперед і геть!
 Це йде зима, усім відома.
 О, закрути ясних доріг,
 куди не ходить вже мала Червона Шапочка.
 О, втертий шлях минулорічних поїздів,
 які спинаються по дон-кіхотських рейках
 туди, де хмар патрулі заганяє вітер
 в заатлантицьку загороду.
 Спіши, спіши, бо це сезон, усім відомий!
 І вітер, в ніч оцю, зробив свою роботу.
 О, знищення! О, гнізда! О, скромні городи!
 Мое ти серце! Мій ти сніг! Луна сокир...

Ляффорг, як і Бодлер, відчув нудоту життя. Та він умів дивитися на життя з іронією; його звичайна реакція — це здивування, кривий усміх. Філософічно Ляффорг — відважний поет, що здібний приймати ніщоту того всього, що загально вважається реальністю, і знаходить інше, глибше значення поза звичайною фасадом буденности. Ляффоргова візія часу — це циклічний поворот подій, що нагадують ті самі випадки в літературі. Панорама часу замикається модерним поетом, що схоплює весь період творчости в одній хвилині поетичного досвіду. Геніяльний учень Ляффорга поет Еліот говорить так у «Бернт Нортоні»

На нерухомім пункті змінного світу — ні тіла, ні без тіла.
 Ні від, ні до — на нерухомім пункті — лиш танок.
 Там, де зійшлись минуле і майбутнє. Ніякого руху: ні від, ні до.
 Ні ріст, ні упадок. Лиш пункт, лиш нерухомий пункт.
 І там — не місце для танку, а там є лиш танок.
 Я можу лиш сказати: там були ми, та не можу я сказати: де.
 Не можу я сказати: як довго, бо для цього треба визначити час.

Модерний поет — це поет, що не знає догми; він не турбується питанням: вірити чи не вірити. Він став сам-один перед чорним все-світом, в якому хоче віднайти себе і не може, заплутаний у нову фізичну релятивність, загублений у математиці часу, що в обсягу людського розуміння не знає рахунку. Модерного поета народили зміни, що постали в господарському, політичному і суспільному житті людства. Небезпека безперервних зрушень і перетворень до глибин захитала загальне людське становище, постійні економічні кризи вичерпували людину, і вона втрачала всі ілюзії і віру у стійкість політичних основ. Спокій і безпека безповоротно минулися, світ опинився в якомусь незбагненному заплутанні й у духовому убожестві.

Ці зміни відбилися і в літературі, головне в поезії. Поезія переходила від однієї крайности до другої: від евангелізму до безнадії, від самобичувальної емоції до садистичної сатири, від брутальної реальности до віддаленої метафізики, від занедбаного романтизму до вшуканих надуманих нісенітниць. Кожний поет після Бодлера був певний одного, що все те поетичне устаткування, що він його дістав як спадщину від своїх великих попередників, — зношене і розхитане. Поети почали впроваджувати нові засоби в поезію, вони творили новий поетичний словник, щоб висловити нові почування і поняття. Вік тривоги, аналізу, непевности і катастрофи, що його вперше показав Бодлер, ділиться справді на два періоди: перший період — це друга половина дев'ятнадцятого сторіччя, коли цей модерний рух літератури замикався лише кордонами Франції; і другий період, починаючи із 1908 року, коли поети інших країн почали приймати новий стиль для своєї творчости.

Друга половина дев'ятнадцятого сторіччя у Франції характеризується економічним упадком. Неспроможність Франції дорівняти іншим західним країнам в індустріялізації, а слідом за тим і політична катастрофа вплинули на нову поезію. І в інших країнах, в Росії чи Австрії, — революції були наслідком того, що ті країни не зуміли вчасно індустріялізувати господарство, а тим самим упорядкувати нове суспільство. І там поезія відбила ці невдачі. Головна тема поезії — розрив поета з суспільством: поет щораз більше відчуває своє виняткове становище, щораз більше відчужується від суспільства. Його словник стає часто незрозумілий; він говорить про загальні речі, але суспільство далеке від того, щоб розуміти поета. Австрійський неоромантик Гуго фон Гофмансталь почав під кінець дев'ятнадцятого сторіччя пророкувати новий вік воєн і революцій; він передбачив і упадок Австро-угорської імперії й її культури, останнім представником якої був і він сам. Подібний випадок маємо в Росії. Александр Блок передбачив революцію, він писав про нову навалу азійства. Ірландець Вільям Батлер Єйтс залишив багато поетичних пророцтв майбутньої катастрофи, заповідаючи кінець тієї епохи. Єйтс поринув був у містику, віднаходивши свою правду у давній індійській релігії, в неоплатонізмі, в астрології.

Бодлер перший оспівав подорож без цілі. Він робив це просто тому, щоб втекти від земної нудоти. У нього:

... Та справжні тільки ті мандрівники, що їдуть,
щоб їхати; серця, як м'яч, стрибають їм.
Як долю стрінуть злу, з дороги їй не зйдуть
і — без питань: куди? — накликують: ходім.

(Переклад С. Гординського)

Та не всі поети згоджувалися з Бодлером, що їхня подорож має бути така безкорисна. Сйтс і Рільке вважали, що вони відкрили бодай частинно ту правду, якої шукали. У своїй теософічній вірі Сйтс задивлений у невпинний рух речей, що підлягають часові; вогонь, що існує поза часом, пожирає ці речі. Рільке відбув свою поетичну подорож у всесвіт. У той час поезія була символічна; її головні репрезентанти, побіч Рільке і Сйтса, Георге, Валері і Блок. Коли Сйтс жив у містичному світі головної жриці спирітуалізму мадам Блавацької, сеанси якої він постійно відвідував, Рільке творив власний світ уяви, живучи пригадками про великі твори літератури чи йдучи споминами по слідах своїх молодечих мандрівок по Сходу Європи. Георге пішов далі: він творив власний образ культури, де мистець — володар, якому належить уся пошана. Георге хотів організувати суспільство поетів, але зумів лише зібрати коло себе групу своїх поклонників, які не визначалися творчою уявою і могли лише боготворити свого майстра. Найкращі твори цього естета — короткі ліричні поезії про осінь, із впливами радше Верлена, ніж символістів. „Das Jahr der Seele“ — мало говорить про інші пори року поза осінню. Це шліфовані поезії з краєвидами осені: культивовані парки, надумані ситуації. Обоження юнака Максиміна переходить після смерті цього красня у «культ Максиміна», що надхнув поета у старшому віці на велику поезію. „Das neue Reich“ нагадує знову про давній ліричний чар; дух Максиміна, мов власна поетова тінь із юнацьких часів, живий у цьому останньому творі Георге:

Як полум'я, стрункий і чистий,
ти, наче ранок, ніжний і ясний;
ти — цвіт шляхетного намиста,
як джерело, тасмний і простий.

Зо мною в соняшнім промінні,
мене ведеш ти у вечірній тьмі,
освічуєш мій шлях у тині,
ти — холод вітру й подиху теплінь.

Ти мій порив, моя ти думка;
тебе вдихаю я у кожную мить,

тебе співаю в кожному трюнку,
тебе цілую, мов пахучий квіт.

Ти цвіт шляхетного намиста,
як джерело, таємний і простий,
як полум'я, стрункий і чистий,
ти, наче ранок, ніжний і ясний.

Рільке теж поет осени. Осінь Рільке — це цілий світогляд. Рільке надхнений проблемою смерті. Людське життя — це підготовка до тієї великої події, що зветься смерть. «Кожний носить у собі свою власну смерть. Укрита ціль життя людського — це вирощування заложеного зерна, що розквітне в момент смерті». Поетична інтерпретація філософії Кіркегора — напевно несвідома.

Про осінь говорить Рільке на канві цього космічного світовідчування життя і смерті:

Спадає листя, пада, мов здалля,
мов в небесах сади далекі зв'яли,
так падає, немов би «ні» казало.
І ночами в самотність, мов у далеч,
із зір всіх падає важка земля.

Ми падаємо всі. Рука ця теж впаде.
На інших глянь: все падає у тління.
Але є Він один, хто ці падіння
безмежно ніжно у руках веде.

Рільке, як і Георге та й інші символісти, не був віруючою людиною. Тож він, як й інші символісти, шукаючи вислову для глибшого розуміння життя, мусів починати від основ, мусів говорити про життя і смерть, про любов і мистецтво так, ніби перед ним ніхто про це не говорив: відкривав нову візію. Розійшовшись із Роденом, в якого поет був секретарем, розриваний щоденними турботами, що їх накладали на нього обов'язки чоловіка і батька, він не пішов утертим шляхом: не покинув поезії, щоб заробляти на життя для себе і своєї сім'ї; навпаки, він покинув щоденний світ для світу поезії. Здійснилась його поетична подорож у всесвіт, він віднайшов єдність свого поетичного світу із великим всесвітом:

Коли я очі підйму від книги,
ніщо чужим не буде — все велике.
Там в околі все те, чим тут я повен:
і тут і там — без краю все, без меж.
Щоб тільки я ще глибше з тим зіллявся,
коли сприймає погляд мій достоту

і речі, і сувору мас простоту,
 — росте земля, злинає над усім.
 І цілим небом повниться земля вся,
 і перша зірка, мов останній дім.

(Переклад Б. Кравцева)

Поезія Рільке висловлює поєднання внутрішнього і зовнішнього світу поета. В „Todeserfahrung“ Рільке йде ще далі: він каже, що життя і смерть — це одна й та сама функція, бо лише в хвилину смерті інтимність справжньої реальності сягає цього світу. «Сонети до Орфея» й «Елегії» — це завершення картини поетичного світу Рільке. Рільке — це відродження самої поезії, це той оспіваний поетом Орфей, що йому не пощастило повернути назад втрачену Еврідіку, і він залишився на землі як символ перетворення і пісні.

Рільке зробив багато вдалих перекладів з Поля Валері. Цей вшуканий французький поет був пробою добірності мови Рільке, і його переклади — це повне досягнення німецького поета. Валері вийшов від символіста Стефана Маллярме; він намагався знайти поєднання класицизму з модернізмом — витончений субстрат французького духа. У вірші «Кроки» Валері знайшов символ, щоб поєднати дві розповіді в одній: про коханця, що наслухує за кроками своєї коханки, і про поета, що чекає хвилини надхнення. Переклад Рільке на німецьку мову збагачує цей вірш ще й переживаннями німецького поета:

Твої кроки, як мого мовчання
 діти, тихо й сумирно ідуть;
 підступають до ліжка, де сам я
 настоєжено ждав, і стають.

Божа тіне, ти добра, ти чиста!
 Твоїх кроків здержливий привіт!
 О, боги, той ваш дар, що я виснив,
 йде до мене на нагості стіп.

Як уста твої, може, від того
 вже далекого, хто скрився в мені,
 заспокоєння брати готові
 в поцілунку любовнім, то ні!

Не спіши ти до мене, солодка,
 між буття й небуття сварок,
 бо я жив лиш чеканням коротким,
 мое серце — ніщо, лиш твій крок.

Георге, Рільке, Валері відродили символічну поезію, поширили коло її тематики і поширили її поза своїми суспільствами. Нова поезія,

із символами, з увагою до метафізики, повна формальних експериментів, вийшла у широкий світ у другій декаді нашого сторіччя. Такі відсталі провінції, як Андалузія в Іспанії чи Ірландія, сприймають нову поезію повністю. Еспанець Хуан Рамон Хіменез перейшов через кілька напрямків так званого декадансу і в кожному стилі писав досконалі поезії. Хіменез почав писати під впливом Верлена, в його поезії осінні парки, як, наприклад, у Георгі. Та щойно в 1908 році пізнав Хіменез поезію Рільке і Георгі; тоді й він почав шукати глибини для своєї поезії, почав вглиблюватись у метафізику. Перші його поезії, що повністю зараховані до модернізму, датовані 1935 роком, коли Хіменезові відстукало п'ятдесят. Хіменез ворог історії. Його поезія позачасова; його світ — вічний світ, де є Бог, не догматичний Бог, але той вічний Бог, що присутній у малій пташині, що існує у природі, що живе у людській любові.

«Я в глибині повітря» (я сказав),
«тварина глибини повітря» (на землі),
тепер над морем; я прошитий, мов повітря, сонцем,
що є вуглиною вгорі, мою гранню,
вуголем освітлює мій другий зарис даний.

Але ти, Боже, теж живеш у цих глибинах,
і бачиш світло іншої зорі;
і ти еси
таким великим і малим, як я,
у моїх власних вимірах
у безмежну глибочінь,
що є криницею мого ества.

І в цій криниці був раніше ти
із ластівкою, квіткою, биком,
з водою; із світанком
у кармазиновім відновленні життя;
із заходом, у пишнотозолотій утечі.
В цій щоденній криниці ти завжди був зі мною,
з дитям і юнаком, з дорослим, що топився,
не знаючи, не думавши про тебе.
Ця криниця була не більше і не менше.
як центром цього світу, осередком життя.

У зачарованій криниці
ти був призначенням усіх призначень
прекрасної змисловости, що знає:
зазнати насолоди в повноті
любовної свідомости
— найвища із чеснот, що нас переростає.

Ти хтів, щоб я вбачав, що ти є ти,
 щоб я відчув, що ти є ти,
 щоб я радів, що ти є я,
 щоб я кричав, що я є я,
 у глибині повітря, де я є,
 де я тварина глибини повітря,
 із крилами, що не летять в повітрі,
 які летять в свідомості осяйній,
 далеко більше, ніж усякий сон
 про вічність і безмежність,
 що наступають — з тим, що я тепер? — після повітря.

(Переклад В. Бурггардта)

Революційні події, війна загнали деяких поетів в екстрему апокаліпсису. Александр Блок став пророком нової зміни і, хоч спочатку прихильний революції, з стабілізацією комунізму в Росії зрозумів усю катастрофу і замовк. Блок належить ще повністю до романтичної доби. Його модернізм у тому, що він усвідомив кризу, в якій опинилася культура.

Подібний до Блока Георг Тракль. Хоч і народжений в австрійському місті Моцарта, у Зальцбургу, він слов'янин. Тракль поет з зовсім іншого світу: він жив лише у вимріяному світі і ніколи не присвятив ніякої уваги дійсності, в якій жив. Начитаний в ідеалістичній філософії, головне Ніцше і Кіркегора, Тракль жив у метафізичному світі, повний смутку і чорного песимізму:

Скарга.
 Сон і смерть — замовклі орли
 ніччю клюють над верхами.
 Образ коштовний людини
 згинув у вічних льодах:
 на страхітливих верхів'ях
 тіло лежить пурпурове.

Скаржиться мороку зойк
 понад морями.
 Сестро моєї меланхолії,
 глянь, як наляканий човен
 під трепетання зір
 в'їхав в мовчазне обличчя ночі.

Тракль був у житті повним невдахою: хоч народився у заможній сім'ї, що могла йому дати в дитинстві навіть гувернантку, він не зміг закінчити студій, почав був працювати помічником аптекаря і вкінці, з вибухом світової війни, пішов на фронт, щоб звідти повер-

нутися зовсім зломаним і психічно хворим. Тракль дуже нагадує Фрідріха Гельдерліна, який теж збожеволів: Тракль наслідував Гельдерліна і постійно жив передчуттям, що йому приречена подібна доля.

Ця втеча поетів від життєвої реальності — наслідки непевності, що її принесла індустріальна цивілізація. У цій новій дійсності масової продукції і масового світовідчуження людина насправді опинилася самотня і безпорадна. Це так, як, повторюючи за Вітольдом Гомбровичем, людину вела крізь життя батьківська рука Бога-Творця і раптом ця рука людину лишила, залишивши її самотньою у чорному веселі: а тепер іди, людино, і дорадждуй собі сама.

Революція Фройда і друга революція Леніна — принесли насильство. Революція мала підтримати віру в людині. Але мир, що його обіцяли і Фройдова і ленінська революції, міг прийти лише тоді, коли були б повністю використані лікувальні методи, що їх приписували ці революції. Революція знайшла своїх поетів, які в цій безпросвітній дійсності повірили в утопійні обіцянки революційних кличів. Владімир Маяковський — це свідомий співець революції. Футуризм, так послідовно континуований Велеміром Хлебніковим із поширенням поетичного словника до жаргону і простацької мови, виявився пожиточним організатором російської революції, і вони прийняли Маяковського, як репрезентанта своєї місії. Маяковський виправдав себе, хоч його сучасник — Борис Пастернак, що спочатку намагався віднайти себе в течії революції, відійшов зовсім від літературного життя, залишаючися вірним своїй мистецькій візії.

У той час національну революцію вітав, мов наречену, Павло Тичина. Тичина — зовсім модерний поет; його залицяння до української революції, як і подиктовані режимом дитирамби більшовицькій революції — це вислід насильства літературщини над поетичним талантом, що зумовлена і традицією, і світоглядом, і смаком, і, найважливіше — підрядним трактуванням літературних явищ як співвиразників суспільних явищ. Тичина перегукувався з Еліотом у своїх найкращих, метафізичних поезіях, шукаючи реальності поза часом і простором:

Благословенні:

матерія і просторінь, число і міра!

Благословенні кольори, і тембри, і огонь,

огонь, тональність всього світу,

огонь і рух, огонь і рух!

Дух, що прийняв еси все,

хто ти єсть?

І далі поет каже:

Я дух, дух вічності, матерії, я мускули передосвітні.

Я часу дух, дух міри і простору, дух числа.

Біжать річки аеролітні

од одного мого весла . . .
 . . . Що наші сльози і зойки і крики?
 Що всі драми землі в трагедії Космоса?
 Вічно юний, первісний і дикий,
 Творець на власнім творі розіп'ятий . . .

У Тичини, як в Еліота, є той великий реальний світ, де «він прометейно в майбутнє ридає», а земля — лише «кранка» в системі сонць, і люди, знову ж такі самі, як Еліотові «порожні люди» — це лише інфузорії, що себе пожирають у краплині води, не маючи відваги поглянути у вічності телескоп.

Під парасольками власної атмосфери,
 під хмарами дурману і брехні
 земля плекає душі парасольні,
 які ніколи не розберуться в мапі Космоса.
 Мозок їх ледве ворушить віками угноєну грядку.
 Століття чергової омани злегка притрусять канаву забобонів,
 а там ізнову випари й туман,
 а там ізнову війни і тюрма.
 І незчислимі панахиди під дахом парасольки —
 мов над болотом комарі.

(Із поеми «В космічному оркестрі»)

Англійська поезія, після величного елісаветинського періоду з Вільямом Шекспіром в осередку, пережила в час романтизму нове відродження. Вільям Вордсворт і Семюель Тейлор Колрідж на одному крилі, Байрон, Шеллі і Кітс — на другому — це революційний похід нової поезії і нової думки. Вікторіанська доба з її конформізмом характеризується поезією думки, що намагається віднайти розв'язку забутої людської долі у незмінному всесвіті. Представник цієї доби — М. Арнольд закоханий у спокійну систематичну літературну працю: він вірить у моральну вартість людини, що прагне вдосконалитися.

Нова революція в англійській літературі прийшла з модернізмом: її проповідувала група молодих декадентів, що виводили свій родовід від французьких символістів. Вільям Батлер Єйтс і Оскар Вайлд — це не лише революціонери в поезії; вони разом із Джеймсом Джойсом і Джорджем Бернардом Шоу, революціонери в суспільстві. Справжній новий подих приніс в англійську літературу американець не лише за місцем народження, але й за вихованням — Томас Стірнс Еліот.

Американська література молода; вона щойно недавно визволилася з залежності від англійської літератури. Вже від самого початку Америку характеризують індивідуалізм і динамізм; новий побут

зумовлював культурні зміни. Американська поезія знала і раніше новаторів. Волт Вітмен — це той новатор, що міг почати новий період у всій літературі. Його новаторство, що його диктувала йому роля провісника нової доби, відбулося згодом лише в поезії Маяковського і частинно в поезії Неруди. Едгар Елен По теж не залишив того сліду, що про нього говорили деякі, головне європейські, критики.

Зовсім окремо стоїть на американському поетичному небі самотня постать Емілі Дікінсон, що її раз-у-раз виносять, коли мова про американську поезію. Самотниця із Нью-Інгленд, що стала колесою свіжої американської думки, жила в час, коли Америку опанував «здоровий глузд» позитивізму, що проявляється в реалістичному малюнку із приправою романтичного ентузіазму. Але вона у своєму відокремленні зуміла знайти власний голос. Сьогодні літературознавці щораз частіше звертаються до цієї поетки, що за свого життя надрукувала, та ще й анонімно, всього сім поезій із 1775 написаних. Емілі Дікінсон не знала французького модернізму. Її модернізм впливає із поетичної негачії літературного позитивізму її сучасників. Світогляд Дікінсон оформили: романтичний трансцендентальний ідеалізм, побудований на філософії індивідуаліста Емерсона, і пуританська традиція, така жива в оточенні поетки в Нью-Інгленд. Релігійне виховання притягнуло увагу поетки до Біблії. Її проблематика — це проблематика духовного життя, де поет є пророком, що говорить про людську душу. Нещаслива любов ще більше відірвала поетку від земних справ і земної реальності; ізольована фізично в батьківській посілости, вона жила в поетичній реальності, що не має меж ні часу, ні місця. В Емілі Дікінсон традиційна віршова форма, та вона збагачена конвенційними прикрасами, що їх знає модерна поезія: асонанс, дисонанс, загострений образ, оголена метафора, ба навіть дотеп, епіграматичний вислів, іронія і парадокс. У своїй ідеальній простоті поетка вміє говорити про малі речі у піднесеному тоні, чи радше розказує про величні речі у простому вислові. Бога називає «відомий священик» чи «достойний пан-отець». Вся сила поезії Емілі Дікінсон у поетичній візії світу, що не знає обмеження тимчасовості, але існує вічно.

Не я на Смерть, а Смерть-візник
ласкаво ждав на мене:
в кареті ми були удвох,
і з нами лиш безсмертність.

Ми звільна їхали — не знав
він поспіху ніколи.
Дозвілля проміняла й труд
я за його ввічливість.

Минули школу ми й дітей,
що гралися у колі,

минули збіжжеві поля
і заходяче сонце,

чи пак — минуло сонце нас.
Від рос повіяв трепет,
бо в мене капор — тільки тюль,
а сукня — павутиння.

Проїшли віки, та кожний з них
коротший дня, коли я
вгадала, що коней лоби
повернені у вічність.

Модерніст Еліот не тримався ні традицій Вітмена, ні По. Він віднайшов себе в новій європейській поезії. Еліот говорив у 1938 році, що намагається «писати поезії, які є суттєво поезіями без поетичності в них, поезії, оголені до костей чи так прозоро чисті, що в них ми бачимо не поезію, але те, що бажаємо бачити за допомогою поезії; поезію так очищену, що, читаючи її, заглиблюємось у те, на що поезія вказує, а не в саму поезію. Я бажав би піти поза і понад поезію, як Бетговен у своїх останніх творах намагався вийти понад музику».

Колись романтик Вордсворт писав у вступному слові до «Ліричних балад»:

«Поет — це людина, що говорить до людей, людина, правда, наділена більшою життєвою чутливістю, більшим захопленням і більшою ніжністю; людина, що знає краще людську вдачу і має ширшу душу, ніж інші люди; людина, що глибоко переживає свої пристрасті і поривання і більше, ніж інші люди, насолоджується життєвим духом, що є в ній; людина, що захоплено роздумує про окремі поривання і пристрасті, очевидні у природі світу, і, звичайно, спонукала творити їх там, де їх не знаходить».

Цей англійський романтик визначає поезію, як спонтанний вилив сильних почувань чи радше вилив емоційності, відтвореної поетом у творчому спокої. Така характеристика поезії вказувала на ідилічність тодішньої поезії, і ця характеристика зовсім не задовольняла модерністів. Еліот спростував визначення Вордсворта. Він писав:

«Нам треба вірити, що емоція, відтворена в спокої, — це не точна формула. Для поезії нема ні емоції, ні відтворення споминів, ні спокою. Поезія — це зосередження і те щось нове, що йде від цього зосередження, часто навіть не схоплене свідомістю».

У той час, коли американська поезія продовжувала свою романтичну традицію в творах Роберта Фроста, Карла Сендберга, Едні Сент-Вінсент Мілей чи Едвіна Арлінгтона Робінзона або пробувала увійти у містику в творах Елінори Вайлі чи наслідувала символізм у творах Еми Льовель, Еліот перейшов у модернізм, що характеризується складністю проблем, усвідомленням виняткового становища лю-

дини у світі, сугестією. До поезії входить інтелектуальність, що часто здається читачеві плутаною й незрозумілою. Твори модерних поетів повні особистих ілюзій і гри вільної асоціації. Намагаючись синтезувати зовнішнє безладдя у світі і внутрішній конфлікт у людині серіями дивачних символів і сугестій — об'єктивних кореляторів (за висловом Еліота), поети намагалися зондувати стани почувань і нюанси пізнання поза загальним людським досвідом і поза приступним людині знанням.

Характеристична з цього погляду «Любовна пісня Дж. Альфреда Пруфрока» — перша поема Еліота. Сполучення краси і навмисної банальности, естетичне зворушення, викликане застосуванням піднесеного пасажу після простих прозаїчних тверджень, сполучення святкового піднесення і тривіальности — були зовсім нові для англійської поезії, хоч все це вже було в поезії Ляфорґа чи Корбье. Вживаючи загострених сугестій, гротескових спотворень і повторень, застосовувачи дивачність початкових рядків з недоречними порівняннями, Еліот зобразив у цій поемі оригінала — ані комічного, ані трагічного, героя нових днів, модерного Гамлета, що програє життя, тим більше, що ні комедія, ні трагедія не зворушує його. «Пустельний край» — це перехід від теми про непристосованість одиниці до теми про непристосованість суспільства до обставин життя. Занепад цивілізації, розпач, божевілля і духова смерть — це пуанта поеми, побудованої на середньовічному переказі, настрої — повний безнадії і порожнечі. У «Порожніх людях» поет знову показав повне виснаження і знемогу людини. Земля — «пустельний край», люди — «порожні люди», віра і надія відійшли від світу, від «цієї мертвої землі каміних статуй». Тут нема ніякої життєздатности, людський рід — це вже не «ніжні і сильні душі», а бездушні, безжиттєві порожні люди:

вигляд без форми, відтінк без фарби,
спаралізована сила, жести без руху.

Цивілізація, що втратила ідеї й релігію, зайшла у сліпий кут. Людина не вміє навіть умерти по-геройськи: світ гине не з гуком, а з скавучанням.

Поет Еліот не загинув у цій безнадії. Він особисто врятувався втечею в релігію. Та його псалми позначені тою ж глибиною, що його перші поезії. Поет намагається віднайти місце людини у світі, у вічному світі без простору і без часу. Проблемою часу цікавиться Еліот у поемі «Бернт Нортон». Поет знає лише вічний час:

Час теперішній і час минулий,
обидва, може, є в часі майбутнім,
а час майбутній зложений в часі минулім.

Ця концепція вічного часу переконує поета, що поняття вічності є в пункті, який є актуальний саме тепер:

Те, що могло би бути, й те, що вже було,
показують в один кінець, що завжди є присутній.

Поет бачить світ і життя з погляду тієї реальности, про яку говорив Геракліт, що існує всесвітня реальність, а життя — це постійні зміни, ілюзії:

Кінець попереджає початок,
початок і кінець були постійно
перед початком і після кінця.

Зрівноважений і багатий життєвим досвідом, Еліот в останніх поемах прийшов у філософію і тут шукає вияснення основ людського життя. Поетичне слово Еліота звучить тепер із ще більшою виразністю; поет розуміє і говорить про ту вищу, ширшу правду, що її людина може лише відчувати, вийшовши поза обмежене коло людських досвідів. Він бачить ту дійсність, що виповнила його поезію глибоким плачем, який рівний плачеві біблійних пророків:

Орел ширяє у вершині неба,
мисливець з псами робить кругообіг.
О, вічний оборот конфігурацій зір,
о, вічне повертання визначених пір,
о, світ весни та осени, народження і смерти!
Цей безконечний круг ідей і дії,
і безконечний винахід — не скінчений експеримент:
несе знання про рух, а не про спокій,
знання про мову, а не про мовчання,
знання про всі слова, і незнання про слово.
А наше все знання веде нас до незнання,
все наше незнання веде нас до смерти,
та близькість смерти— це не значить: ближче Бога.
Де є життя, що його втратили ми, живучи?
Де є та мудрість, що ми втратили її в знанні?
Де є знання, що втратили ми в інформації?
Круги небес у двадцяти сторіччях
приводять нас від Бога далі — ближче в прах!

Кажуть, що Еліота увів у літературу Езра Павнд. Павндова поезія чисто літературна; його світ і його поетична мова — це відзвук поезії інших поетів. Павнд вишуканий естет, його техніка висока і майстерна. Саме Езра Павнд почав перший експериментувати з розбитими ліричними монологами Ляфорґа і щойно потім так щасливо використав їх Еліот у «Пруфроку». Павнд був літературним редактором Еліотової «Любовної пісні Пруфрока» — того видання, що його загалом знаємо, і своїм вправним пером критика-редактора спричинився до великого успіху цього твору. У поезії Павнда, а часто і в Еліо-

та, багато посилянй на вислови та й образи інших поетів — головне великих майстрів поезії. Часто здається, що вірш Павнда — це мозаїка поетичних ремінісценцій, без зосередження на одній темі. Павнд включився був і в політику, хоч у поезії він дуже далекий від політики і суспільних тем. За активну підтримку італійського фашизму після війни покарали його божевільнею, з якої зуміли його визволити після довгих років впливові приятелі, головне поет Роберт Фрост. Павнд — той американець, який не бачив можливостей літературного росту в утилітарній Америці і тому вибрав своєю новою батьківщиною Італію, як Еліот повернувся був до землі своїх предків і своєї духової батьківщини — Англії.

Манеру Павнда характеризує вірш «Envoi» («Післяслово»). Це повний символіки напис на книзі із літературним відгуком на пісні композитора шістнадцятого сторіччя Генрі Ловса на слова поета Едмунда Воллера.

Іди, німа книго,
скажи їй — тій, що співала мені пісню Ловса:
якщо б ти мала пісню,
як маеш всі інші речі,
то це був би привід, щоб простити
навіть всі мої хиби, що важко на мені лежать;
хай росте її слава, їхня довговічність.

Скажи їй, що втрачає
весь скарб у повітрі,
не турбуючись нічим, лиш щоб її ласка давала
життя моментові.
Я наказав їм жити
так, як троянди живуть, вкладені в чародійний бурштин,
до червіні: пересичені оранжем і всі зроблені
в одну субстанцію і в один колір,
як виклик часові.

Скажи їй, що йде
з піснею на устах,
та не виспіває її і не знає
її автора — інші уста,
може такі гарні, як її власні уста,
що могли б здобути їй прихильників у нових віках,
коли мій прах зложать разом із прахом Воллера:
пересіяне на пересіяне в забуття,
доки зміна не зломить
усіх речей —

залишається лиш Краса.

Це післяслово стане зрозуміле, коли запізнаємося з віршем Воллера, бо вірш Павнда — це продовження Воллерової думки про проминальність людського життя. Ось Воллерова «Пісня»:

Трояндо, йди,
скажи їй, що марнує час!
— Та знаєш ти,
коли прирівнюю я вас,
вона для мене, мов алмаз.

Скажи їй теж,
що і вродлива, й молода!
Бо й ти цвітеш
в пустині, де людей нема,
а вмреш, ніби і не жила.

Мала ціна
красі, що скоро промине.
Та хай вона
— скажи їй — геть від мене йде
і не захоплює мене.

Тоді сконай,
щоб бачила, що всьому враз
приходить край,
що для всіх розкошей-прикрас
призначено короткий час.

Роберт Фрост стоїть на протилежному кінці від Павнда в поетичній панорамі нової Америки. У той час, коли і література, і мистецтво пішли за кличами модного модернізму, Фрост залишився при традиційних формах і при традиційній думці. Майже до сорокового року життя, до якого не дійшли ні Ляфорг, ні Тракль, в якому поети закінчували своє творче життя, як Блок, чи навіть Рільке, — Фрост був незнаний і в житті, і в літературі, жив самотній на американській провінції, вивчаючи дві професії: фермера і поета. У професії фермера він не здобув ніяких успіхів; прогайнував і те, що дістав як спадщину від заможної рідні; це не заважало йому подавати себе до кінця життя за фермера. Та в поезії Фрост випрацював свою мову, здобув визнання спершу в Англії, а згодом у рідній Америці, де став офіційним поетом (щось на зразок «поета лярвратус» в Англії). Американська публіка бачила у Фростові національного поета. Поет Рендал Джерел так характеризував Фроста:

«Звичайні читачі вважають Фроста найбільшим поетом сучасності і люблять його вірші, і добрі, і погані. Вони бачать Фроста чутливим, ніжним, повним гумору поетом, що знає все про дерева, про фар-

ми, про людей в Нью-Інгленд, що зумів виплекати свою рідну, оптимістичну, типово американську філософію, яка й надає його поезії тієї переконливості, що її має проза».

Фрост відомий завдяки таким поемам, як «Топорище», в яких прославляє творчість людських рук і людської думки разом із апотеозом старосвітської філософії, що в її осередку стоїть мозок людини і її індивідуальна сила. Відома поема «Смерть слуги», в якій сангіменталізм і традиційність підсилюють віру, що ціллю людини є змагання за щастя, а не саме щастя. Звичайний читач пам'ятає і часто цитує такі Фростові вислови, як «добрі огорожі визначають добрих сусідів» — вислід дрібнобуржуазної американської ментальності, чи патріотичні фрази в роді: «Земля ця була наша, ще заки ми стали власністю цієї землі».

Та слава Фроста не лише у широкої публіки. Вже перша книжка, що вийшла друком у Лондоні в 1913 році, «Хлоп'яче бажання», принесла йому визнання критики і місце в літературі. Про цю книжку писали всі тогочасні світочі англійського Парнасу, із Езрою Павндом у проводі, і всі дуже похвально. У Фроста своерідна філософія: він поважає людину, високо цінить її змагання і поривання, славить землю, що на ній людина живе, знає і розуміє ті глибші сили, що діють у житті людини.

Фрост свідомо відмежував себе від багатьох можливостей модерного віршування і твердо тримався традиційних форм. Він говорив, що писати вільним віршем — це те саме, що теніс без сітки. Фроста вабила упорядкована форма віршування, що вимагає уважного добору слів; поет вишліфував значення і важливість кожного слова, шукаючи щораз нових можливостей і оновлення, маневруючи словом в рамках традиційної форми. Проблемою, — говорив Фрост, — є, як досягнути оригінального тону в такому спрощенні, як метричне віршування, і в той самий час висунути тему, що виповнила б повністю вірш. Завершена форма вірша — це поєднання двох чинників: органічної форми, що найкраща для вибраної теми, і традиційної форми, в якій поет віднаходить можливість висловити цю тему. Фрост вірив, що метрична форма є найкращим засобом дисциплінувати і концентрувати вірш.

Поезії Фроста — це радше короткі розмови, виплекані і передумані розмови, що в їх осередку стоїть голос людини в різних його модуляціях. Фрост звертається лише до природного символізму (на зразок — «сон-смерть») і намагається говорити найпростішою мовою, задовольняючи вимоги широкої популярності. «Кожна поема, — говорив поет, — це метафора сама у собі; інакше вона не є поезією».

Критики стверджують, що хоч часом перший погляд на вірші Фроста може підсувати думку про брак витонченої уваги до мистецького оформлення, трудна поетична форма, що її він вживає, і заложена думка у кожному вірші вказують на великого поета. В цьому розумінні Фрост модерний поет. В його традиційній формі нова дум-

ка, що часто йде від модернізму. Ось для прикладу сонет під назвою «Знайомство з ніччю»:

Тоді на самоті пізнав я ніч.
Я йшов у дощ і повертався в дощ
поза світла міських вулиць і площ
завулкам затривоженим навстріч.

Лиш вартового покотився крок.
Я очі опустил, щоб не впізнав,
і я спинився і сумирний став.
Нараз іздалеку прорвався крик,

що над домами йшов услід мені,
та він не кликав, не казав «бувай» —
А, там у понадземній вишині
годинник, освітливши неба край,

проказував, що час ні злий, ні прав.
Тоді на самоті я ніч пізнав.

В. Г. Одін — це теж традиційний поет, але він вийшов з іншої традиції, ніж та, що її ми звикли називати традиційною. Він шукав поетичного посвоячення в середньовічній поезії, з її баладами і народними піснями. В перших своїх поетичних творах Одін поет невиразного мистецького смаку; його увага на модерному місті з усіма великоміськими проблемами, від безробіття до технології. Його поетичний бунт — це бунт проти померлої моральності і продажної суспільної організації. Соціально-проблематика зблизила поета із соціалістичною групою; як син лікаря, він керував санітарною машиною під час громадянської війни в Іспанії і там поширив свою поезію соціальними темами. Та Одінова революція — це не політична революція: його поетичні змагання — змагання за душу людини. Його поезія вказувала на симптоми упадку, що відбувався у суспільстві, і несла пересторогу перед загрозливим занепадом культурного порядку. Це була поезія кризи, не дуже висока тоном, але повна хвилювання і багата образами. Тоді як перші поетичні виступи Одіна звернули увагу деяких поетів на політику і вони віддали свій талант політичній літературі, сам Одін заглибився в психологію із закрускою інтелектуалізму. Поет тужить за якимось островом на якомусь незнаному континенті, де він міг би осісти і знайти там «природний порядок», що його не міг знайти в житті. Нам може це нагадувати «білі острови» молодого Максима Рильського, ще заки його примусили повернутися до реальності чи радше до соцреалізму. І в житті Одін в пошукуванні цієї вимріяної країни і вимріяного суспільства. Він покинув Англію і переїхав у Нью-Йорк, де прийняв американське громадянство, щоб

після другої світової війни осісти у Відні. В останній книзі поезій Одіна мріє про велике місто, якого немає на мапі нашої землі, він співає про громадянина цього міста мрій, про його турботи й обов'язки.

Доми цього нашого міста
реальні досить, та вони
розкинені без пляну по всій землі,
а його мандрівний форум
є там, де випадково два зійдеться,
де зразу пізнаєш, хто громадянин,
хоч без паперів, а хто ворог.

Одін, не знайшовши ні вимріяного острова, ні ідентифікувавши свого вимріяного міста ні з яким існуючим містом, замкнувся в будівлі інтелектуалізму і з цієї поетичної фортеці шле часто радіодепеші, в яких стверджує, що інтелектуалізм вбиває поезію.

Інтелектуалістична поезія і Роберта Грейвса. Грейвс книжний, як Павнд; він закоханий у класичну літературу, і його поезії — це ремінісценції старогрецької літератури і містики. Роберт Грейвс більше відомий завдяки своїм есеям, повних різного резонерства й їдливого сатири.

По слідах Ляфорга пішов і Волес Стівенс. У той час, як англійські поети відчували недостачу віддиху в комерційній атмосфері Америки і денунціювали буржуазне суспільство, із Павндом у провіді, Стівенс поєднував свою поетичну діяльність з посадами промієнентного нью-йоркського адвоката і президента великої фінансової корпорації. Стівенс точно визначив свій поетичний засяг, вважаючи себе поетом для поетів і не турбувався тим, чи публіка його розуміє, чи ні. Його поезія — поезія почувань, із метафізичною глибиною. Стівенс — це поет інтелекту. Поет вірить, що творцем світу була фантазія, і вона єдина річ, що існує; всі інші речі проминальні і без значення. Думка існує вічно; це конечний ангел — дійсний геній у житті людей. Поет створює візію світу і кидає світло на інших, щоб допомогти їм жити у цьому світі. Сама поезія — витвір почувань, а не роздумування, і тому її треба не пояснювати розумом, а відчувати. Значення поетичної мови часто розбігається з значенням тих понять, які народилися з роздумування.

Для ілюстрації манери Стівенса — наступний переклад його коротенької поезії під назвою «Смерть вояка».

Життя кінчається і смерть надходить
звичайно в осінню пору.
Вояк упав.

Йому не дано трьох днів похорону,
не б'ють фанфари, не грають дзвони
за вояком.

Бо смерть безоглядна і безтямна,
звичайно, в осінню пору,
де вітер став.

Де вітер став, хоч там у небі
все хмари йдуть і йдуть безвпинно
своїм шляхом.

Хоч деякі критики вважали Мек-Ліша представником неокласицизму, саме Мек-Ліш дав найбільш рафіновану характеристику модерної поезії. У своїй праці «Ars poetica» Мек-Ліш стверджував, що «поезія має означати щось, що не є реальне», «поезія повинна бути без слів, як лет пtiці», і не зв'язана з часом. Мек-Ліш є автором популярної фрази, що її раз-у-раз повторюють модерністи: «Поезія не значить, але є». Мек-Ліш почав писати під впливом Еліота, але згодом присвятив більше уваги традиційності і визволився з-під літературних впливів. Він умів поєднати позицію шанованого громадянина, чи «порядної людини», з ролею поета, що вмів звернути увагу на вищі, не повсякденні речі і вмів їх насвітлити з широкого погляду понадчасовости. Ось його вірш «Люди»:

Минуле наше — гріб шляхетний і трагічний...
Ми довіряли сонцю на зеленім листі,
ми ставили міста камінні, мов оздоби,
ми стісували креміль для басейнів водних.

Ми вірили, що чуем землю під ногами,
садили виноград, і яблуні, і зерно,
і — хоч і знали ми, що інші повмирили —
все, що зробили ми, зробили сміло й чесно.

Ми вірили жінкам на моргнення бровою,
дітей ми повивали ніччю в теплу ковдру,
ми потішали тих, хто плакав в нас на грудях,
а ті, хто нас втішав, безслідно позникали.

Ми билися при греблях в сонці за вись сонця,
ми барабанили і в похід йшли із сміхом,
ми п'яні спочивали з мріями в соломі,
ми оглядали зорі крізь повій волосся.

Минуле наше — гріб шляхетний і трагічний...
Багато з нас померло вже без сліду-згадки,
багато міст нема і їх канали зникли —
ми жили довгий час в країні цій, і з честю.

Багатий на експериментаторство був Е. Е. Каммінгс. Цей поет перевернув зовсім порядок вірша, викинув пунктуацію, без логічної потреби розбив рядки, банальну тему насвітлював з погляду філософії і, навпаки, іронізував, розглядаючи поважну проблему. Та й у нього є деякі поезії, повні тихої сумирности і ніжної поетичности:

Я є мала церковця (не катедра),
далекий від пишноти й бруду спішних міст,
я не журюсь, що дні стають коротші,
я не жалію, що у квітні сонце й дощ.

Мое життя — життя женця і сівача,
моя молитва — це молитва тих дітей землі,
що борються (знаходять-тратять і сміються-плачуть),
бо їх журба і радість — це мій жаль і сміх.

Кругом хвилює чудо безупинних
народин, слави, смерти й воскресіння;
підо мною йдуть-горять символи
надії

й я пробуджуюсь до тихих зір.

Я є мала церковця (так далекий божевіллю світу
з його утіхами і болем) в згоді із природою,
я не журюсь, що ночі будуть довші,
я не жалію, що мовчанням заспіває

весна про зиму. Я підношу свій маленький шпиль
до Нього — Милостивого, Хто лиш один є вічний;
(стоїть в безсмертній правді свого існування),
сприймаючи сумирно його світло й гордо Його темінь.

Велику популярність здобув собі в Америці, головне між студентською молоддю валець Ділан Томас. Поезія Томаса — це поєднання фантазії з реальністю. Та реальність Ділана Томаса суб'єктивна: світ лише тому реальний, що поет живе у ньому. Зв'язок людини із довколишнім світом сенсуальний. Та сама кров, що дає змогу людині рухатись і жити, живе, як головна життєва сила, в природі у всіх речах.

Томас випрацював свою поетичну мову, повну оздоб, від алітерації й ономатопеї, до вишуканих штудерних мовних калямбурів. Часто незрозумілий, він умів знайти читача чи радше слухача в безпосередній зустрічі. Бо Томас випрацював і свій власний стиль контакту з читачем. Як давній трубадур, він їздив від одного університетського міста до другого і з великою експресією та й оригінальною інтерпретацією читав свої вірші студентам. Тематика віршів Ділана То-

маса пов'язана часто з споминами поета з дитинства, переплетеними емоційністю почувань і гострою рефлексією. Ось вірш, що його поет присвятив батькові:

Не відходи спокійно так на добру ніч,
хай старість спалахне тоді, як гине день:
Бунтуйсь, кричи, щоб не вмирало світло свіч!

Розумні поучають, що остання річ —
це темнота. Та нам говорять так лишень;
самі ж не йдуть спокійно на цю добру ніч.

А добрі люди, люди без облич
за марним плачуть — люди без імен...
Бунтуйсь, кричи, щоб не вмирало світло свіч.

Відважні, що стрічали сонце віч-на-віч,
пізнали пізно, що минає їхній день,
вони не йдуть спокійно на цю добру ніч.

Старим ще перед смертю дана ясність віч:
осліплі очі метеором загорять на мент.
Бунтуйсь, кричи, щоб не вмирало світло свіч.

І ти, мій батьку, із вершинних стріч
зверни: благослови мене на ясний день!
... Бунтуйсь, кричи, щоб не вмирало світло свіч.

В цій загальній панорамі модерної поезії в Америці можна б ще згадати Роберта Ловела, представника інтелектуальної поезії, радше навіть книжної, спертої на рефлексіях з давніших поетів, чи Люїса Унтермаера, Карла Шпайра або Теодора Ретке. Все це поети невеликої оригінальної сили — нові люди в англomовному світі, всі майже жидівського походження. Англomовна поезія переживає, як говорять критики, період менших поетів. У тій пересічі важко й вирізнути якусь нову появу. Це не значить, що немає віршописців. Навпаки, їх є забагато. Унтермаер в «Антології англійської й американської поезії» пише, що в час ренесансу поезії в Америці було чотири тисячі поетів. Та десять разів стільки було тих, що писали вірші, але не мали змоги їх видати окремими книжками і друкувалися лише в журналах. А вдесятеро більше від цих журнальних поетів, тобто майже пів мільйона осіб, писали в той час вірші, та не мали змоги їх друкувати. Під сучасну пору віршописців ще більше. В останні роки надруковано тисячі поезій у журналах та іншій періодичній пресі. Університети видають свої літературні журнали, що переповнені поезіями. Сам Оксфордський університет друкує річно кілька сот нових

віршів молодих авторів, і це лише вибрані з-поміж сотень інших, відкинутих. В такій ситуації становище поезії дуже непевне. Все ще значення в поезії мають старі поети, загальноновизнані і давно оцінені.

Якщо орієнтуватися на рішення журі Нобелівської премії, що за останнє десятиріччя було дуже ласкаве до поезії (лауреати: Хіменез — 1956, Пастернак — 1958, Квазімодо — 1959, Сен-Жон Перс — 1960, Сеферіс — 1963), — то на поетичному парнасі володіють під сучасну пору: француз Перс, італієць Квазімодо і грек Сеферіядіс.

Сен-Жон Перс — це поет для поетів. Його ім'я відоме і має пошану лише в поетичному світі. Зрештою, він самий не популяризує себе як поета, бо пише під псевдонімом, а веде в дійсності широке життя французького дипломата. Перс пише прозою, але його проза високопоетична. Творчість Перса — героїчна: тема його поезій — це людина у віковому поході. Поет пише про пустелі, океани, про всесвіт, про позачасову людину. В одному із найкращих своїх творів — «Анабазис» (англійський переклад зладив Еліот) поет говорить про час посіву нашої історії. Людина-кочовик іде пустелями сходу. Це сповнена духом відкриття і завоювання людина; вона приходить на місце, де бажає будувати свою оселю, і тут починаються сумніви. Людина думає, сумнівається, радиться з ворожбитами і в неспокої йде далі завойовувати нові простори. В поході через пустелі вона доходить до порога нашої землі. Людина здобуває довір'я до себе, але все ж вона знову готова до нового походу, бо в походах людина переорює країну мрій. Ця епічна поема нагадує «Слово о полку Ігореві». Вона принесла славу Персові в літературі, її переклали (крім згаданого перекладу Еліота) Гуго фон Гофмансталь на німецьку мову, Джузеппе Унгаретті на італійську, Октавіо Барреда на еспанську.

Герой Перса — це понадчасова людина в поході крізь життя, від найдавніших часів, через непроглядні пустелі й океани, під вічним таємним небом. Перс цілком модерний поет, його впливи можна віднайти і в Еліота, і в Мек-Ліша і в інших поетів модернізму. Перс — перш за все стиліст. Його поезія — це зразок витонченої поетичної мови. Монументальна тема його поезії зумовлює форму поетичного вислову. Його мова йде від найсвітліших французьких традицій і розвивається в тому напрямі, щоб поет міг висловити нею ширші і необмежені ні часом, ні місцем образи і думки. Перс написав такий заклик до мови:

«Ти мусиш висловити те, чого ще не висловлювала до мого приходу, ти мусиш терпляче називати предмети, і дію, і людей інакше, бачити їх інакше; ти мусиш піднести скалю свого вислову до величини безмежного континенту, тієї великої експансії, що не має багато спільного з країною, де ти народилась і де зросла».

Сальваторе Квазімодо — прихильник чистої поезії, хоч у політиці він ідентифікував себе по стороні комунізму. Він належить до авангарду італійського модернізму, щи виступив на бій проти реторики, театральності і штучної краси італійських формалістів. Нега-

ція формалізму дозволила італійським модерністам видобути з поезії щирий голос, повний ліризму і безпосередньої свіжости. Світ інтимних переживань поета позначений якимось метафізичним сумом, і тут джерело Квазімодового модернізму.

Ось один приклад з нього — «Перед портретом Ілярії дель Карето»:

У сяйві місячним пливають горбів вершини,
дівчатка у рожевих і блакитних строях
вздовж Серчіо прогулюються жваво —
так, люба, в твій солодкий час було...
Та блідне Сірій, кожної години
відходить в даль. Біснуються чайки
на пляжах опустілих. Закохані щасливо
в повітрі вересневім походжають. Їхні руки
— це тіні слів, що їх ти знаєш.
Вони не знають жалю. То чому,
захована в землі, ти тужиш?
Ти залишилась тут сама. І мій неспокій,
може, і є твоїм співмірно зляканим і гнівним.
Мерці — самотні. А живі — мої сучасники
ще більше злобні і мовчазні.

(Переклад В. Біляєва)

Грецький поет Гіоргос Сеферіс (справжнє прізвище — Сеферія-діс) ілюструє великий вплив англомовної модерної літератури в сьогочасній світовій поезії. Сеферіс майже повністю вийшов з Еліота. Правда, Сеферіс виріс на великій традиції, що її мають греки, починаючи від гелленістичної культури. Він належить до того покоління, яке трагічні події нашого часу перенесло на собі. Народжений у Смірні, в Малій Азії, Сеферіс пережив світову війну, і післявоєнну трагічну евакуацію греків, скитання і бездомність. Поетичний герой Сеферіса — це виселенець-втікач, скиталець-мандрівник, на зразок мітичного Одиссея, який шукає рідного дому під час своєї земної мандрівки. Вся поетична сценерія Сеферіса — багата давньою культурою Греція. Тут давні розбиті статуї і венецькі укріплення, ясні побережжя Егейського моря і славний шлях Олександра Великого, тут білі гори й аргонавти, тут візантійські святині і тихі краєвиди, тут Одиссей і Гелена, тут герої революції, тут скали й оливкові дерева. В цій сценерії поет виводить свого героя, що є одночасно і новим втікачем-скитальцем, і вічним мітичним втікачем-одиссеєм, неспокійним мандрівником, який, як і герой Еліота, запитує про ціль своєї земної мандрівки:

Та чого ж ми шукаємо, мандруючи
на палубах спорохнявілих кораблів,

у натовпі жовтих жінок і верескливих дітей,
нездібні плигнути разом із літаючими рибами
або із зорями, що їх нам показують щогли,
заплутані у грамофонні платівки,
упхнуті силоміць в неіснуючі гробниці,
ремствуючи відірваними фразами на чужих мовах?

Герой Сеферіса свідомий, що він живе серед глухої порожнечі, в завороженому колі приречення. Людська історія — це народження і смерть, і знову відродження серед руїн і реліквій колишнього життя. Слово, поетичне слово — це живе кільце в житті людей, бо все інше проминальне і часове. Туга людини — туга мандрівника за домом, вічна туга, яка не може здійснитися. Ця вічна туга допомагає людині перейти свою земну мандрівку з вірою. Одиссей Сеферіса врешті приходить до свого дому:

Ось і ти є

у великому домі, де всі вікна відкриті,
ти бігаєш із одної кімнати у другу, не знаючи, з котрого вікна глянути,
бо сосни зникнуть, зникнуть осяяні гори, і затихне щебетання птахів,
море буде порожнє, розбите скло — з півночі на південь,
твої очі осліпить світло дня,
як саранча мовкне — несподівано і вся разом.

Але поет не замикає людської мандрівки цим домом смерти. Він вірить у чудодійний збірник цілющої води, що вічний. Турботи і радощі проходять повз, проходить сонце, проходить місяць, а цей збірник стоїть непорушно, як вічне життя.

Сеферіс — поет втраченого раю. Він переніс у грецьку поезію весь досвід людської мандрівки, що її розпочав Бодлер, шукаючи виходу із світу катастроф і ударів поза межі відомого і можливого.

Молоді поети, свідомі цієї довгої мандрівки, ще більше розгублені. У масовому суспільстві і література набирає ознак масовості. Навіть саме число поетів говорить, що в цій масі важко визначити новий шлях. Та й не видно, щоб якимось ім'ям з молодого когорти поетів звернуло на себе увагу, заповідало, що під тим ім'ям криється новий Бодлер чи Еліот. Двадцять п'ять років тому Одін чи Ділан Томас були ще молоді поети, що друкували перші томики. Та вже тоді на них звернули увагу, вже тоді про них говорили, що це поети великих надій. Післявоєнний час не приніс нових талантів; навпаки, зникли деякі імена, що заповідали досягнення в майбутньому. І стилістично цей період дуже нестійкий. Поезія, пересичена експериментаторством, почала шукати більше виробленої форми вислову. Нові поети намагались відійти від романтичної декларації, щоб знову після однієї декади повернутися до романтизму, та вкінці почали шукати барокової орнаментальності. Головне в Англії післявоєнний час приніс

відродження неоромантизму, репрезентованого творами Вернона Воткінса, Джорджа Баркера чи В. С. Грегема. Про стилістичні зміни говорить залежність молодих поетів від їхніх попередників: один час молоді поети були під впливом Одіна, потім знову вся поезія кинулася наслідувати Ділена Томаса. У Франції найдовше затрималися впливи сюрреалізму.

Нова поезія дуже інтелектуалізується і це найбільше видно на американській поезії. Тут поезія стала академічною професією, її підтримують університетські програми. Поетична мова вишукана, словник — рафінований, так що цю поезію може розуміти лише вишколений читач. Необароккові тенденції сприяють традиціоналізмові. Революційні погляди, чи то в політиці, чи в літературі — не атракційні. Позиція таких визнаних величин, як Сйтс, Еліот, Грейвс, сьогодні та сама, що була тридцять років тому. Період експериментування закінчився, перемагає думка пристосування, коєкзистенції — захоплення досягненнями майстрів і намагання наслідуванням майстрів дійти до їхнього значення. Раптові зміни в поезії останніх десятиріч зовсім не відзеркалюють справжнього ставлення поетів до розвою поезії. Це радше зміни моди. Ще від М. Арнольда йде часто повторювана заохота повернутися до клясицизму. Була думка, що після романтизму черга повернутися до клясичної форми. Та поезія — це не якась штучно плянована будівля. Романтичну поезію попередили нові суспільні рухи. Новий клясицизм міг би прийти тоді, коли б суспільство було готове прийняти упорядковану за клясичними зразками систему життя. Людина мусіла б здобути певність, своє значення у світі. Та, почавши від Бодлера, людина не лише не здобуває певности, але щораз більше її втрачає.

Американський поет Шіпайро висунув суттєве питання для поезії. Коли американська поезія стала академічною проблемою, обмеженою колом високошкільників, Шіпайро намагається віднайти шлях до справжньої поезії. Він стверджує, що є два роди поетів: поети природні і поети історичні. Природні поети — це всі народні співці, а серед них Гомер чи американець Вітмен. Історична — це штучна поезія, і перед нею, на думку Шіпайра, немає майбутнього. Шіпайро проповідує повернення до простої, народної поезії. Та це лише деклямація, бо і самому Шіпайрові — інтелектуальному поетові, неможливо перейти таку чудесну метаморфозу, щоб із академічного поета стати народним співцем. Знову ж мусіли б витворитися такі обставини, в яких такий народний поет міг би народитися. Є, правда, деякі молоді поети, що намагаються говорити про малі речі, про малий обмежений терен і безпосередні людські почування, але це лише нова поява регіоналізму. Філіпп Ларкін, Теодор Ретке чи Р. С. Томас — це регіональні поети, щирі чи надумані, що, на зразках Фроста, цікавляться особистими справами малої провінційної людини.

Намагання дати поезії нову простоту — це намагання врятувати

її від витонченої рафінованости, до якої довела її мандрівка поза межі можливого, започаткована Бодлером. Це не лише шукання простоти — це й шукання справжньої людини. Модерна поезія у своїй великій подорожі поза зрозуміле і відоме, втратила образ звичайної і щораз більше висувала ідеалізований образ якоїсь абстрактної людини. Модерна поезія народилась у свідомості, що в душі речей є порожнеча, коли людина втратила певність, що вона є капітаном життєвого корабля, втратила віру у вищий порядок речей. Технологія і масове суспільство ще більше принизили людину; вони зробили її елементом якогось монструма, що без душі і без цілі. Нова поезія — це наче зворот від абстрактної до конкретної людини; вона намагається відкрити людину, справжню живу людину, з її почуваннями, втіхами і турботами, з охотою жити. Це, здається, проблиск нового гуманізму, що його можемо спостерігати і на Україні, і в інших придувлених тоталітарним режимом країнах, де політичний терор створив задушливу атмосферу, в якій зовсім зв'яло дерево поезії. І раптом у тому присмерку творчої думки ніби здійснився метафоричний образ молоді поетки Ліни Костенко:

Ліхтарник
сходить із свого вельосипеда
і впускає вогненну пташку
у скляну клітку ліхтаря.

Це нове світельце в поезії, підтримане творчістю поетів-шестидесятників, — голос живої людини, що хоче бачити нову людину, справжню, не підроблену під вимоги соціального замовлення. Чи тут перемога нової поезії в новому гуманізмі, що однаково захоплює увагу поетів і в тоталітарних країнах і на Заході, — покаже майбутнє. Знову ж поворот до простоти і до гуманізму мусів би знайти глибший ґрунт у самій психіці людини і людей. На світовому з'їзді ПЕН-клубів у Будапешті поети передбачали, що поезія майбутнього віднайде себе там, де віднайшла вона себе в сімнадцятому сторіччі — в творах Джона Донна чи Джона Мілтона. І тоді, в сімнадцятому сторіччі, як і в наш час, були жорстокі війни, людство жило в безнадійному становищі і лише християнство, бачене з погляду широкого світогляду, дозволяло поетам піднятися до візії. Може, в метафізиці, що до неї так часто повертаються поети, віднайде свою нову візію поезія майбутнього, що після довгої мандрівки поза межі можливого, повертається до живої людини і бажає віднайти живу правду, що допоможе людині жити в цьому світі.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЛЕВ БІЛАС: **ДВАНАДЦЯТИЙ МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ІСТОРИКІВ**

(29. 8. — 5. 9. 1965, Відень)

Неділя, 29 серпня. Урочисте відкриття конгресу в будинкові Віденської опери призначене на 16 годину. Перед головним входом до опери (яка виглядає так самісінько, як перед знищенням від бомбардування на початку 1945) в цей час жвавий рух. Гадаючи, що відкриття конгресу істориків не різнить від відкриття конгресів інших професій, я, постоявши хвилинку з невеличким натовпом коло входу, куди час від часу під'їжджають чорні лімузини, йду далі. Відмовитися від нудної для мене врочистості мені тим легше, що не потребую нікого репрезентувати. Соняшне й тепле пообіддя використовую для відновлення знайомства з цим симпатичним і так достопам'ятним для долі нашого народу містом.

Понеділок, 30 серпня. Перед 9 годиною в лябіринтоподібному будинку Віденського університету, що цього року відзначає свій 500-літній ювілей (університет, не будинок), — метушня. Прибулі щойно вчора увечорі або нині ранком юрмляться в просторому вестибюлі, щоб у конгресовому бюрі разом з усілякими паперами, одержати жетон та відзнаку, без яких не впускають до викладових заль.

Переборовши внутрішні сумніви, спрямовую свої кроки до залі 34.

Як і кожне рішення, це рівнозначне відмові від участі в інших комісіях, у цьому випадку від засідання інтернаціональної комісії для досліду слов'ян (в якому взяла участь більшість наших істориків), як і кольоквіюма про «історію європейського резистансу». Як згодом виявилось, на останньому виступив наш земляк проф. К. Дубина з Києва, який підкреслив участь українських (очевидно, червоних) партизан в протинімецькому резистансі другої світової війни. Виходячи з обрахувань, що мають базуватися на даних радянських архівних фондів, Дубина відстоював, що офіційне число 300 000 українських партизан радше занижене, ніж перебільшене. Він згадав, що й у Франції у двадцять кількох партизанських об'єднаннях боролися українці.

У секції «Головні теми» дискутували цього дня, наскільки поняття «аккультурація», яке вживають в етнології і в соціології, пригоже і для історика. Під цим терміном розуміють психічні й соціальні процеси, що відбуваються в суспільствах (і до них належних індивідах), які

опинилися під діянням «вищих» (чи тільки переможних — у процесі завоювання — або технічно більш передових) культур і суспільств. Ідеться отже про процеси пристосування до нових форм життя, про проблему «передової» культури, двомовності тощо.

З сімох рефератів до цієї теми тільки три: французів А. Дюпрона й А. ван Ефантера та англійця Д. Б. Кіна стосувалися прямо до теми; інші були частинно цікавими причинками, що намагалися ілюструвати акультураційні процеси в різні доби й у різних культурах.

Дискусія, як було задумано, розгорнулася коло придатності поняття «аккультурація» для історичного досліджу. Так референти, як і дискусанти висловилися проти прямої адаптації поняття істориками, вказуючи, що велику кількість різнородних феноменів, з якими мають справу історики, не можна підпорядкувати під цю формулу. Діяння культур одноі на другу рідко буває однонапрямне, частіше йдеться про взаємодію. Висунено по черзі пропозиції заступити термін «аккультурація» термінами: культурний контакт, культурний обмін, культурна зустріч, інтерпенетрація, культурна осмоза, експльорація, інтеркультурація.

Проф. Губер (СРСР) від імени радянських істориків відкинув поняття «аккультурація», аргументуючи, що воно закладає існування «високих» і «низьких» культур, що неприйнятне для марксизму. Розвиток кожної культури залежить від мінливих суспільних умов, у яких даний народ живе. Тому він пропонував говорити про «інтерпенетрацію» культур, їх взаїмне збагачення.

Викликала зацікавлення пропозиція Ярослава Рудницького (Вінніпег) вживати вислову «культури в контакті», розрізняючи «енклявні», «симбіотичні» і «мішані» культури, які можна б досліджувати дія або синхронічно.

Дискусія не висвітлила проблеми, чи сама заміна поняття «аккультурації» якимнебудь іншим дасть бажані наслідки, якщо дійсно маємо справу з цілим шерегом різних явищ в часі і просторі, які, на відміну від етнології й соціології, досліджує історична наука. Здається, що доведеться наперед уточнити характер поодиноких феноменів, встановити їх типологію і евентуально, відповідно до їх характеру, надати їм різні назви. Це, очевидно, забере ще багато часу й праці.

У четвертій секції, що почала свої засідання тільки з 15 години, мав бути дискутований реферат радянських істориків М. В. Нечкіної, В. Т. Пашуто й Е. В. Черняка про розвиток історичної думки в половині 20 сторіччя. Мене цікавила не тільки тема, але й доповідачі: Нечкіна, відомий історик руху декабристів, висунулася в останні роки у першій ряд радянських істориків і працює над розробкою періодизації радянської історіографії; Пашуто — відомий дослідник Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Цікаво було вресгті, як поставляться західні історики до реферату, що мав дати підсумки усього розвитку науки (історіографії), рівень якого відповідав сприйманню середньошкільників.

У рефераті автори твердять, що хоч історіографія, йдучи назустріч жадобі пізнання народних мас, досягнула в наші часи неймовірних успіхів, все ще деякі історики сумніваються в її об'єктивності. Хоч Маркс, далі, встановив закони історичного пізнання, дехто, як, при-міром, О. Шпенглер (якого наділяють епітетом «остфоршер», що має виражати презирство, яке межує з зневагою, як «фашист»), говорить про «занепад Європи». Коли для одних істориків, прихильників історичного діалектизму, революційні трансформації світу є підтвердженням підставових принципів марксизму, інші, пов'язані інтересами з певними соціальними групами, поставили під сумнів навіть саме існування наукової правди (Віндельбанд, Рікерт, М. Вебер). Суб'єктивістичні філософічні принципи, які поділяє велика частина західних істориків, є перепоною для поступу історичних знань.

Ілюструючи цю провідну думку доповіді, автори реферату розправляються (правда, не так у лайливому вже, як більше в докірливому тоні) з нелюбими їм течіями й істориками, при чому їх полеміка часто скидається на боротьбу з вітряками, бо аргументація скерована головне проти філософічно-світоглядних етикет, під які сумарно підводяться поодинокі історики.

Залю заповнили, принаймні наполовину, представники Східньої Європи, коли голова сесії, італієць Ф. Вальсеккі дав слово М. В. Нечкіній. Так Пашуто, як і Черняк, як виявилось, не приїхали на конгрес. Нечкіна в коротких словах, по-російськи, а потім по-французьки і по-німецьки підсумувала головні тези реферату, при чому повчально-школярський тон еляборату ще загустився. Зрештою авторка виявилася йовіяльно усміхненою кругленькою дамою, яка вміє над собою панувати й випромінює настрій — «напевно договоримося».

Французький історик Жак Годшо, що перший узяв слово, коротко представив головні напрями сьогочасної французької історіографії й спростував тези реферату. Він з'ясував, що французькі історики-марксистки не ставлять справи про вплив марксизму на модерну історіографію так спрощено, як їх російські колеги. Зокрема застерігся проти тлумачення, буцімто напрям, що його репрезентують «Анали»,¹⁾ до якого він належить, можна інтерпретувати як такий, що зазнав більшого впливу марксизму.

Наступні західні дискусанти (між ними Оскар Галецкі) теж полемізували з тезами реферату і вказували на їх нестійкість.

Узявши слово в дискусії, я сказав, що коли радянські історики в

¹⁾ Журнал «ANNALES. Economies, Sociétés, Civilisations», заложений 1929 М. Бльоком і Л. Лефевром, репрезентує напрям, що звергається проти «квалітативної історії» сучасної історіографії і кладе наголос на дослідження «колективної психології» народних мас і груп у пов'язанні з «ієрархією історичних сил», до яких зараховує: а) географічні незмінності, б) суспільні й економічні структури, в) статистичні та економічні кон'юнктури та г) події, що значать собою тільки «поверхню» історії. — Л. Б.

своїм звіті наводять низку «перепон», які, на їх думку, гальмують на Заході розвиток історичної науки, тоді резонним здається поставити питання, чи немає перепон, які гальмують розвиток історичної науки в Радянським Союзі.

З огляду на те, що заторкнене питання має уже доволі обширну літературу, я обмежуся тут одним, досі майже не порушуваним, аспектом: до стану видання історичних джерел, що є точним показником кожночасного рівня й успіхів історичної науки в даній країні.

Якщо взяти за критерій ситуацію в другій радянській республіці — Україні, то доводиться ствердити, що цей стан більш ніж незадовільний. Посилаюся на найновішу радянську публікацію С. Яковлева «Українська радянська археографія» (Київ, 1965), з якої ясно виходить, що, полишаючи на боці публікації документів до партійної історії, за 1917-1960 роки на Україні появилось всього 33 томи джерельних історичних документів, при чому в цій цифрі уже враховані декілька томів, опублікованих у Москві, як і такі, які швидше підходять під поняття літературних документів. Коли цей «темп» буде дотримуваний, треба буде не століть, а тисячоліть, щоб нагромадити достатню джерельну базу для наукового опрацювання історії України. Цим самим вимога «генералізації» історії, яку обстоюють у своєму рефераті радянські історики, — закінчив я. — так довго мусить вести до синтез, що залишаються в сфері «поезії» (щоб ужити вислову Бенедетто Кроче), як довго радянські історики не придбають конкретної бази для своїх конструкцій, публікуючи у відповіднім обсязі історичні джерела.

Кінцеве слово Нечкіної було зразкове, коли йдеться про те, як можна й треба говорити, щоб нічого не сказати. Вона була видимо знервована негативними оцінками її реферату, але намагалася не дати цього по собі пізнати. На мою адресу сказала, що я, певно, не читав однієї статті, недавно опублікованої в журналі «Історія СРСР»...

По закінченні дискусії підійшов до мене один учасник сесії і, розмовляючи бездоганною німецькою мовою, почав цікавитися моєю особою. Виявилось, що я мав приємність розмовляти з професором Туреком з Москви, при чому він вибачався за Нечкіну, що вона не відповіла на мої закиди, пояснюючи, що вона мене не зрозуміла. Що ж — буває.

Г. Нойбауер, що недавно став професором східноєвропейської історії в Гайдельберзі, завів мене по закінченні сесії до семінару східноєвропейської історії, де, при «холодному буфеті» за чаркою вина, відбулася зустріч істориків цієї «бранжі». Тут, між іншими, пізнав я згаданого вже проф. Дубину.

Постать, яку вже здалека не можна не помітити: хоч би тому, що так я уявляв собі завжди «справжнього козака». Дебела, при тому струнка поява; широко розставлені ноги засвідчують кріпку постать на землі, а заложені назад руки та піднесена вгору голова, прикра-

шена чуприною, що скидається на чуба, дистансують їх носія від чужого оточення. Очі та уста свідчать про почуття гумору, але їх вираз нелегко збагнути; все наново родиться питання, в якому місці виняткова щирість переходить у наївність, наївність в іронію, іронія в жарт — і знову від початку. Бувши людиною партійною, щобільше — заслуженим партизаном і в добрих особистих стосунках з чільними представниками партійного апарату, як і культурними діячами на Україні, він, видимо, не боявся завести розмови навіть з експонентами «ворожого табору», даючи наочний приклад, як далеко посунулася «відлига». Вже задля того, щоб бути свідком зустрічі К. Дубини з Панасом Феденком, варто було поїхати на конгрес до Відня!

Вівторок, 31 серпня. Тому що вчорашня віденська вечеря з давно не баченими та новопізнаними колегами протягнулася аж до півночі, я дещо запізнився на дискусію про проблеми «деколонізації». Вихідним пунктом для цієї конференції були два реферати. Один «колективний», — радянських істориків А. А. Губера й А. Ф. Міллера про політичні та економічні зміни в країнах Азії і Африки в 20 столітті, — повен псевдомарксистських «узагальнень» (від яких Маркс, безумовно, руками й ногами відмахнувся б, без спроби соціально-політичної та економічної аналізи, зате з ідилією «всепереможної» і «всенародної» боротьби гноблених «колонізаторами» народів за свою самостійність; і з повною неацією питання «клясового характеру» цих народів! І, навпаки, другий реферат Д. Ротермунда (Гайдельберг) про ролю вихованої на Заході інтелігенції в політичних масових рухах Індії 20 стол. давав взірцеву аналізу ролі інтелігенції, під якою Маркс не посоромився б підписатися!

Від дискусії я надто багато не очікував, бо сама тема насичена вже ідеологією та й інтерес східнього блоку до «демаскування» Заходу так очевидний, що для науки в цих умовах залишался не надто багато місця. Дійсно мені швидко надокучило слухати не надто цікаві виступи, тому я вирішив оглянути виставку книжок, влаштовану з нагоди конгресу в коридорах університету.

У вестибюлі приступила до мене дама й попросила автограф. Цей шерший у моєму житті автограф зразу поправив мій настрій. Маючи своє ім'я на вільному ще полі аркуша, я мав змогу зробити ще додаткову приемність (на жаль, не чарівній) незнайомій, бо на її запит назвав їй мою національність. Виявилось, такої ще в її колекції не було.

Своєрідним апогеем конгресу німецькі звітодавці окреслили побідню сесію про політичні проблеми першої світової війни. Фактично це була чергова дискусія про тези гамбурзького історика Ф. Фішера, книжка якого п. н. «Дер Гріфф нах дер Вельтмахт» (що витримала вже кілька накладів) і надалі хвиліе уми не тільки професійних істориків, але і німецької інтелігенції, бо головна теза її: перша світова війна була умисно спровокована кайзерівською Ні-

меччиною, що сподівалася її виграти й стати першою європейською потугою.

Головний реферат сеньйора німецьких істориків Гергарда Ріттера, який з уваги на хворобу автора відчитав К. Ердман, спростував тези Фішера. Негативно висловилися про них й інші західнонімецькі історики в своїх виступах, тоді як представники східноєвропейських країн, очевидно, схвалювали їх. На жаль, не опанувавши повністю актових матеріалів (значна частина яких неприступна в архівах), ці дискусанти не справляли переконливого враження, тоді як західні знавці, які могли б пролити світло на оспорюване питання, чи то не прибули на конгрес, чи не брали слова. Через те вислід цієї, часто гострої дискусії не міг повністю вдоволити.

Середа, 1 вересня. Головна тема цього дня: «Націоналізм й інтернаціоналізм у 19 та 20 століттях», а головний референт — Ганс Кон (Нью-Йорк), який продовжує в доповіді тему своєї стандартної монографії «The Idea of Nationalism», що закінчується Французькою революцією. Кон — поліглот із знанням не тільки західноєвропейських, а й слов'янських мов, є визнаним авторитетом у цьому питанні.

Кон розрізняє кілька фаз у розвитку й взаємному стосунку націоналізму й інтернаціоналізму. У першій фазі — приблизно від 1750 до 1850 — вони не виключали себе взаємно, а доповнювали. Це бачимо в Руссо, в Гердера або в перші роки Французької революції. У другій фазі — 1850 до 90-их років 19 століття — націоналізм повністю змінив свій характер: з народного, демократичного руху, промотором якого була інтелігенція, він по поразці революції 1848-49 років перетворився на консервативну течію, переважно під керуванням вищої суспільної верстви, з гостро проти-інтернаціональною закраскою. Його ідеалом, чим далі тим більше, стало замкнене в собі, етноцентричне суспільство. Між цим уже в першій, демократичній, фазі можна розрізнити два «ідеали-типи» націоналізму: територіально-політичний, духовим батьком якого є Руссо, та романтично-етнічний, що виводиться від Гердера. Перший розвинувся головне в США й Швейцарії, другий у Східній Європі й Німеччині. Практично маємо завжди справу з мішаною формою націоналізму з перевагою одного або другого типу.¹⁾

Друга фаза націоналізму тривала до 1918, а подекуди і до 1945 року. Нова хвиля інтернаціоналізму, підсилена кровопролиттям першої світової війни, натрапила на зрадикалізований етнічний націоналізм, що розвинувся в ієрархічно-авторитативну або навіть фашистську форму. При цьому фашизм не можна вважати «останньою стадією капіталізму», як твердять радянські марксисты, а спробою захистити передкапіталістичну соціально ієрархію.

¹⁾ З цього погляду чи не одним моделем територіально-політичного націоналізму на сході Європи є теорія В. Липинського. — Л. Б.

Хоч інтернаціоналізм залишився живучим на протязі всього 19 століття, про що свідчить постання могутнього соціалістичного руху в другій половині століття, все таки навіть в рамках робітничого руху націоналістична течія набирала поступово сили, що наглядно виявилось в момент вибуху першої світової війни. Тільки в Росії, яку війна застала на щаблі Європи 1840-их років, з перемогою більшовиків узяв верх інтернаціоналізм. У цей час націоналізм знайшов шлях і до «відсталих» націй Азії, Латинської Америки та Африки й став головним рушієм їх дальшого розвитку.

Це і початок нової доби світової історії: доби боротьби за світову рівновагу, що замінила добу європейської гегемонії, спричинило, що від 1945 націоналізм і інтернаціоналізм (як і в першій фазі 1750-1850) знову не виключають себе навзаєм. Кон Ілюструє цю тезу прикладами СРСР, комуністичного Китаю (цитуючи тут Всеволода Голубничого) та різних країн Африки й Латинської Америки. При цьому націоналізм є тією силою, що вирішує про те, які елементи соціалістичного чи комуністичного світогляду мають бути в данім індивідуальнім випадку адаптовані, а які ні. З другого боку, скрізь на світі зростає свідомість конечности інтернаціональної співпраці на всіх відтинках, доказом чого є живучість Об'єднаних Націй.

Тези, які Кон резюмував на початку дискусії, натрапили на різко великий спротив представників «соціалістичного табору», градація якого була одним з цікавіших елементів дискусії. При цій нагоді можна було знову помітити, що велика частина молодших учасників конгресу з-поміж східноєвропейських націй не була спроможна слідувати за ходом дискусії, не знаючи мов. Можливо, цим треба пояснити, що траплялися виступи, в яких дискутанти «поборювали» тези, яких ніхто не збирався боронити. Наприкінці Кон, з властивим йому темпераментом, різко звернувся проти критики деяких, недостатньо компетентних, на його думку, дискутантів.

Четвер, 2 вересня. Хоч і не всі заплановані реферати до теми «Провідні верстви від античної до модерної доби» були написані, — десять, що стояли до дискусії, виявилися великим числом, щоб уможливити якісь загальні висновки. Найцікавішим, не так з наукового боку, як симптоматично, був причинок Б. Джорджієва (Сараєво) — «Стани, кляси і революція в історії», в якому задокументувався югославський ревізіонізм.

Джорджієв закидав «більшості» сьгоднішніх марксистів, що вони в області історичної теорії відстоюють «абсолют-соціологічні» позиції, яких Маркс не поділяв. Їх теорія спрощує діалектику історичного розвитку й веде до соціологічної схематизації історії. Зокрема він настоював на тезі, що революції не завжди відогравали таку роль, як у модерні часи. Він виступив проти тези Сталіна (що й досі є вихідною для радянських істориків), згідно з якою соціальна революція завжди була двигуном людського розвитку, аргументуючи, що револю-

ція, як форма активності суспільної класи, є (теж) залежною від її свідомості, яка виходить не тільки з суспільних умов, але й із свідомості своєї позиції в світі й суспільстві. Ця свідомість знову ж залежна від загальної суми знань на даному етапі суспільного розвитку.

Тому Джорджієв шукає відповіді на питання, коли поняття «революція» стало вживатися в сьогоднішньому значенні й, разом з Г. Лукачем (на якого він посилається) відрізняє «февдальну свідомість» від «капіталістичної» й «пролетарської» свідомості. Зрештою, висновки Джорджієва дихають звичною нудотою марксистської схоластики, тому я обмежуся наведенням кінцевого їх абзацу: цитуючи відомий вислів про революції як «льокомотиви історії», не слід забувати, що льокомотивів у античності й середньовіччі не було.

Здається, що зачіплена Джорджієм «більшість марксистських істориків» не дала себе спровокувати, бо, принаймні перед полуднем, я не занотував ніякого виступу на його адресу.

У дискусії одним з цікавіших був виступ угорського історика Паха про угорську шляхту, що в 16 столітті заходила коло торгівлі й промислу й стала «шляхтою комерційною», але від 17 стол. почала цими ділами погорджувати, що призвело до закріпачення селянства. У висліді Угорщина стала відсталою країною й її індустріялізація в 18 і 19 столітті не відбулася.

Характерним для радянської історіографії був закид Черепніна на адресу організаторів сесії за таке зформування теми. Воно «неправильне», поперше, тому, що «провідні класи» менш чисельні й (отже) менш важливі, ніж «народ», який такої сесії не удостоївся; подруге, «пануючі класи», існують при наявності «пригнічених мас», над якими перші панують, і якраз ця соціальна діалектика не врахована конгресом.

Герд Телленбах (Рим), відповідаючи на цей закид, міг вказати на свій вступ (надрукований у першому томі «Рапортів»), в якому так поставлена проблематика сесії була належно уаргументована. Він звернув увагу на відому «прогалину» в джерелах (на яку нарікав колись і М. Грушевський — Л. Б.), якщо йдеться про античну добу та середньовіччя, яка перешкоджає трактувати теми в пропонованому Черепніним плані. Він міг би був ще додати, що історіографія цікавиться «історіотворчими» особами, верствами і факторами: масами лише тоді, коли вони творять історію, що звичайно має місце тільки у виняткових обставинах, які називаємо революціями.

По полудні я взяв участь у дискусії над звітом про «Селянські рухи Середньої та Південної Східньої Європи від 15 до 20 століття», колективного авторства Пасчу (Румунія), Поршнева, Мавродіна й Антеляви (всі з СРСР), з яких два останні на конгрес не прибули.

Звіт дістав дуже критичну оцінку від більшості дискусантів, і то не тільки істориків із «західнього табору», а й від югославів. Проф. Поршнев — присадкуватий, неозначеного віку чоловік з голоною (лисою?) головою, у темнім, не новім, але дбайливо вичищенім вбранні

— приймав усі закиди з вибачливою усмішкою, смокчучи цукерки.

Авторам було закинено, що вони не впоралися з своєю надто широко — географічно і часово — зформульованою темою, яку можна було б подолати хіба при умові, коли їм вдалося б дати типологію селянських рухів. Замість цього, вони заявили, що селянські рухи у всі часи і скрізь мають однаковий характер. Зовсім без мотивації вилучено з реферату Німеччину, що лежить у Центральній Європі, зате включено Росію, яка географічно лежить поза рамами теми. Нищівну методологічну критику реферату дав Р. Мандру (Париж), один з чільних західних фахівців, назвавши його «ненауковим». Те ж саме висловив англієць Гобсбом, який назвав рівень цього звіту далеко нижчим від прийнятого в науці.

Найцікавішими були виступи югославів, що критикували звіт з марксистських позицій. Шідак (Загреб) закинув авторам методологічні та фактичні промахи, невикористання новішої (головне югославської) літератури предмету, недостатнє знання географічних даних, неправильні твердження (приміром про антидинастичне наставлення хорватських та словінських селян). Б. Графенауер (Любляна) твердив, що звіт не дає ні перегляду, ні типології питання, що в пляні, наміченому авторами, не можна було подолати теми. Не взято, приміром, до уваги, що характер селянських рухів в Австрії по 1848 році (тобто по скасуванні панщини) радикально змінився, що відтоді селяни боролися за свої цілі політично, в парламенті. Він закинув далі, що автори не взяли до уваги його праць, в яких він для самої тільки Словенії виявив наявність п'ятьох, територіяльно визначених, типів селянських рухів. Албанець Міле (Тірана) ставив під сумнів «марксистськість» застосованої у звіті методи.

У кінцевім слові Поршнев обмежився підкресленням ваговитости реферованої проблеми й обіцяв, що критичні замітки, висловлені в дискусії, будуть «взяті до уваги», тим часом як Пасчу виправдував слабості реферату трудністю питання.

П'ятниця, 3 вересня. У сесії, присвяченій питанню «Соціальної структури й літератури», стояли до дискусії три реферати з методично різним підходом.

Ф. Фюрре (Сорбонна) розглядав пов'язання літератури й суспільства у Франції 18 ст. у рефераті, який зраджував приналежність автора до школи «Аналів». Фюрре дав зразкову кількісну та якісну аналізу французької книжкової продукції 18 віку, показав тематичні зміни та ідеологічні течії, що нуртували в тогочасному французькому суспільстві. Він виходив при цьому з поняття літератури в його найширшому значенні — цілості книжкової продукції.

Інакше підійшов до своєї теми «Ідеал і суспільство в австрійській літературі» американець Ц. Шорске (Беркелі, Каліф.), трактуючи поняття літератури у вузькому розумінні, а свою тему — в історико-літературному пляні.

Російські радянські історики: Черепнін та Палієвський знову роз-

винули свою тему — «Структура суспільства й питання розвитку російської літератури 19 і 20 стол.» як їх спроба була окреслена в дискусії, в «догматичній» площині. Визначивши вже у вступі літературу як «специфічну форму суспільної свідомості», яка «спричиняється до відкриття історичних законів» (теза, по якій зараз же цитують вислови Горького про «grandeur de l'art littéraire de la Russie»), вони настоюють на тому, що «література відзеркалює закони соціальних змін» і що російська література 19-20 стол. ілюструє, як російське суспільство розвивалося в напрямі до Жовтневої революції й прагнуло більшовизму. Цю тезу беруть автори в останньому абзаці, щоправда, напів назад, кажучи, що проблема взаємного впливу між структурою суспільства й характером російської літератури 19 й 20 століття є проблемою багатогранною й комплексною». Якщо так, тоді годі говорити про просте «відзеркалення».

Як можна було очікувати, дискусія розгорілася головне коло тез радянського реферату, який захищав проф. Черепнін: опецькуватий, в характерному радянському крою вбранні з широкими, не прасованими ногавицями, сильно розвиненим самопочуттям і, при цьому, відчутним комплексом меншвартости у відношенні до Заходу.

Оперуючи цитатами вибраних письменників, яких було визнано за «репрезентантів» літератури як такої, радянські автори — як критикували дискусанти — не впоралися задовільно з своєю темою. Вони не пробували встановити, для яких суспільних течій ці письменники були репрезентативні, хто були їх читачі, а хто читав і цікавився іншими авторами, які суспільні течії вони висловлювали й наскільки (Дюпрон). Кожна суспільна верства має власну літературу, бо в кожному суспільстві, як це було показано на прикладі Франції й Англії (в дискусії), існує більше літератур. Проблема впливу літератури на суспільні процеси ще відкрита. І вплив письменника на «споживача» його творчости може бути дуже різномірний. Й. Матль (Грац) ставив під сумнів правильність характеристики Достоевського та Толстого в рефераті, які, на його думку, були не «реалістами», а «реал-ідеалістами». Врешті, Б. фон Ріхтгофен виступив у дискусії з кількома реченнями, спрямування яких не всім було відразу зрозуміле; однак вони викликали гостру й несподівану реакцію з боку Черепніна. Ріхтгофен сказав, що в зв'язку з радянським рефератом варто взяти під увагу вірші Василя Симоненка, опубліковані в «Сучасності», й Владіміра Жабинського — у «Просветі».

У заключному слові Черепнін говорив уже не французькою, а російською мовою, при чому його слова один молодший член радянської делегації перекладав на англійську. У гнівному стаккато він картав опонентів, кажучи, що, не бравши досі участі в міжнародних конгресах, він не знає звичаїв, які на них водяться. Але він застерігається проти піднесеного тону, яким атакував його «гаспадин Матль» (для вияснення: проф. Матль не говорив піднесеним чи агресивним тоном, але, будвши людиною живого темпераменту, підмальовував свої

слова жестикуляцією, що, коли б Черепнін частіше мав нагоду зустрічатися з чужинцями, ніяк не могло б його зачудувати. Припускаю, що Матль був заатакований через помилку, тому, що Черепнін вважав його за німця. — Л. Б.). Що ж стосується «гаспадіна Ріхтгофена», то він на цю провокацію може тільки заявити, що всі національності мають в СРСР свою розвинуту літературу й що український народ має свою радянську державу, яка раз на все розв'язала українське питання згідно з бажанням українців.

Дуже різкий і неопанований виступ Черепніна зробив на учасників дискусії неприємне враження: вперше за весь час конгресу після заключного слова промовця ніхто не апльодував.

Субота, 4 вересня. Увечорі ті з українських учасників конгресу, що ще не виїхали, в ресторані на Міхаелерпляц (проти Гофбургу, в якому якраз відбувалася цікава виставка з нагоди 150-ліття Віденського конгресу) були гостями української громадськості Відня та поділилися з її представниками своїми конгресовими враженнями.

*

Тон коментарів західноєвропейської преси про XII Міжнародний конгрес історичних наук у Відні найкраще підсумовує наголовок статті «Везер-Курієр»: «На Віденському конгресі усміхаються історики».

Дійсно, відчутне покращення клімату в «холодній війні» знайшло свій вираз і на цьому конгресі, зокрема коли порівняти його з попередніми конгресами в Римі (1955) і Стокгольмі (1960), що й викликало на Заході помітне враження.

Але хоч і як важлива для успіху «атмосфера», коли йдеться про політичні імпрези, — для імпрези наукової, де йдеться не про містецтво компромісу, щоб погодити суперечні інтереси, а про рішення наукових питань, атмосфера є явищем скоріше другорядним. Очевидно, взаємна гречність, встановлення особистих контактів між науковцями різних національностей та поглядів, є моментами, що сприяють до успіху й наукового конгресу. Невірно було б однак міряти наукові явища політичною міркою й зводити їх значення до чергової арени холодної війни — навіть якщо вони, як і все сьогодні, мають свій політичний аспект і, якоюсь мірою, відзеркалюють конфлікт політичних блоків. Що все таки політичні моменти відотравали й на цьому науковому конгресі не малу роль, є незаперечним фактом. Тому важливим є, що згадане вище політичне (чи «атмосферичне») відпруження треба приписати наявності щонайменше двох «генеральних ліній» в обсязі Східного блоку, що призвело не тільки до деякої диференціації поглядів в марксистському таборі, але й дало певні можливості маневрування між цими «лініями», існування відхилень.

Новиною і, здається, кроком уперед була реформа конгресової процедури: поділ усіх рефератів на чотири секції, при чому до першої належали реферати на теми, що могли розраховувати на загальне зацікавлення. Далі те, що реферати були надруковані вже перед початком конгресу й розіслані (у формі чотирьох томів т. зв. «Rapports») учасникам конгресу, які цим робом дістали змогу наперед запізнатися з ними й підготувати свій власний дискусійний виступ. Виступи мали давати доповнення, еventуально коректури до з'ясованих у рефератах тем. Треба однак сказати, що не всі дискутанти взяли це в своїх виступах до уваги й що дехто (головне учасники із східноєвропейських держав), замість дискутувати, відчитували доповіді, що найбільше посередньо пов'язані з темою рефератів.

Зворотню стороною медалі цієї конгресової реформи є те, що реферат на конгресі можна мати тільки з доручення національного історичного товариства кожної країни, і що, з огляду на обмежене число рефератів, навіть ця передумова не є запорукою, що організаційний конгресовий комітет реферат затвердить. Так можна сказати, що, організувавшись, історики, як кожне соціальне тіло, підпали діянню тенденцій суспільного життя, з яких одною з головних є ієрархічна: конгреси стають чимраз краще організованими, але зате менше демократичними.

Офіційний список нотує 1950 учасників конгресу. Однак він не повний, бо чимало зголосилося в останній момент, так що наділі в конгресі взяло участь коло двох з половиною тисяч істориків. Найбільший контингент постачила Німеччина: 329, з цього числа 268 — Західня Німеччина. Добре були представлені Франція, Італія, Англія, Австрія, країни Бенелюксу, США. Із східноєвропейських країн більша кількість учасників прибула з Угорщини, Чехо-Словаччини, Югославії, Польщі. Радянський Союз зголосив тільки 14 учасників, з яких коло половини на конгрес не прибуло. Прибуло зате з два-три десятки своєчасно не зголошених істориків, в цьому числі кілька «націоналів». Тому що радянські учасники з правила не носили приписаних жетонів з надрукованими прізвищами, їх імена, поза тими, що виступали в дискусіях, — можна було встановити хіба випадково. Українців було ймовірно тільки двоє: проф. Галушка (здається, зі Львова) й проф. Дубина з Київського інституту історії АН УРСР. На запит, чому не прибуло на конгрес більше українських істориків, нам пояснювали, що... їх годі було своєчасно повідомити про конгрес, бо роз'їхалися на відпустку.

Нічого дивного, що більше було українських істориків із західніх країн (подаю зауважених без претенсій на повноту): з США Іван Лисяк-Рудницький (Ля Саль), Федір Мацьків (Екрон), Ігор Каменецький (Мт. Плезант); з Канади мовознавець Ярослав Рудницький (Вінніпег); з Німеччини Панас Феденко (Мюнхен), Богдан Осадчук (Берлін), Лев Білас (Гамбург).

**ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ,
ІСТОРИЧНА ПРАВДА І ЛЕГЕНДИ**

Питання: Чи існує об'єктивна історія і чи кожна історія пишеться на підставі автентичних, об'єктивних документів?

Відповідь на таке питання дуже трудна, бо коли порівняти те, що писали, наприклад, про тогочасні події на початку 18 стол., і те, що про це пишуть сьогодні, то можна побачити, що інакше оцінює ці події очевидець, а інакше історик, який на підставі свідчень та документів пише історію даної доби. Переписування історії КІРС вже багато разів не є якимось випадковим явищем чи явищем без прецеденту, бо так робили та роблять також інші і так також робиться деінде. А щодо шкільних підручників історії чи щодо популярних масових видань на тему поточної історії, то вони не мають багато спільного із справжніми подіями, що відбувалися на наших очах.

А як стоїть справа з історичними документами? Нагадаю найстарший мені відомий фальсифікат, підмурований абсолютно автентичним документом. Існують гієрогліфи на колонах та обелісках у Люксорі і Карнаці, які розповідають про перемогу фараона Рамзеса II над гетітами, яка мала місце у битві над Оронтом. Але французький археолог Шарль-Фелікс-Марі Тексьє довів на підставі своїх знахідок у Бахакей в Анатолії, що переможцем у тій битві був гетітський король Матавалліс і що Рамзес II врятував своє життя тільки надзвичайно щасливою втечю. Своє твердження Тексьє обґрунтовує писаними документами (виритими в камені), в яких зафіксовані умови перемир'я між гетітами і єгиптянами після цієї битви; до речі, ці умови були подиктовані гетітами. Але в книжках стоїть посьогодні незмінно, що недалеко від Кешеду над Оронтом мала місце «світла перемога Рамзеса II».

Однак не треба сягати аж до 1296 року перед народженням Христа. Ось недавно на сторінках паризького польського місячника «Культура» йшла дискусія між ген. Павлом Шандруком (командиром 1 Української дивізії, яка боролася по німецькому боці проти радянської армії) і В. М. Марцінковським (командиром одного відділу польської Бригади свентокржиської). Дещо з цих справ я бачив власними очима, дещо знав із звідомлень 1 УД та згаданої бригади, а дещо з повідомлень УПА. Тому мене дивує такий від-

важний тон обох авторів, які прагнуть так швидко творити «історичні документи», — так швидко, бо ще не померли всі учасники цих подій і існують же також інші документи. Я цілковито не хочу оспорювати добрих намірів обох авторів листування («Культура», чч. 6 та 9 за 1965), але я таки оспорюю їх добру віру, бо вони обидва знають, що так не було, як вони тепер пишуть. Обидва автори користуються відомою методою відповідно пересувати акценти та пропорції.

Спинюся зокрема на 1 УД, бо це була українська військова частина і українці не мають причин соромитися, що вона боролася в німецьких мундирах по німецькому боці. Щоб було ясно: вся німецько-українська розигра навколо УНК та 1 УД (хоч ця розигра була неминуча) є тільки малим деталем нашої недавньої історії. Ми всі свідомі (хоч не всі до цього признаються), що роля 1 УД не стоїть у жадній пропорції до ролі УПА в її боротьбі проти обох окупантів України. А втім для підкреслення історичної правди і без зайвого патріотичного сорому скажимо собі одверто, що українці в радянській армії від рядового вояка і до маршала відиграли куди важливішу ролю в збереженні біологічної субстанції нашого народу, обороняючи її перед повним знищенням; у даний момент саме йшлося про це збереження, а не про «будову держави» в популярному значенні цього слова. Це парадокс, але таки парадоксальною була вся ситуація нашого народу під час другої світової війни. Це гаряча правда. Але залишу цю тему сьогодні і повернуся до літеплої, згадавши тільки, що документ, який цитує ген. П. Шандрук, підписаний «Головним отаманом армії та фльоти УНР», таки треба зарахувати до категорії історичних анекдот, які не обов'язково мусять бути смішні, а не до категорії історичних документів. Трудно.

*

Відомо, якою мірою приковувала увагу нашого покоління (не тільки західних областей України) історія польських повстань 1830-31 та 1863 років. Не хочу заперечувати великого виховного впливу цих повстань на польські покоління минулого і теперішнього століть. Однак мушу підкреслити, що йдеться тут про легенди, які можна скріпити відповідними автентичними документами та їх аналізою, наприклад, про битву під Сточком, ілюстрацією бою під Гроховом, де головнокомандувач у цивільному убранні та з циліндром на голові сидить на коні, чи портретом Емілії Пляттер — польського повстанця-жінки (в стилі нашого «отамана Зірки»). Всі документи правдиві.

Але можна робити інакше. Я прочитав останньо дві польські публікації: одна — родинна хроніка, друга — історичний роман. Обидві трактую як спробу почати ревізію поглядів на ті часи, поглядів,

які ще сьогодні мають повне право громадянства не тільки в шкільних підручниках та святкових промовах, але також і в польській історіографії.

Едвард Рачинський, ім'я також і для нас не цілком чуже, написав родинну хроніку п. н. «Рогалін та його жителі».¹⁾ Це — гарно оформлена книжка, написана культурно і безпристрасно, як цього можна сподіватися від представника польської аристократії. Хроніка, що опирається на старі родинні записки і документи, охоплює часи від Барської конфедерації до періоду незалежної Польщі перед вибухом другої світової війни. Часи Барської конфедерації цікаві для нас передусім тим, що це — часи нашої Коліївщини, описані в книзі з перспективи польських учасників цих подій. У нас існує погляд на цю добу, сконцептований поемою Т. Шевченка «Гайдамаки», цікавий соціально і культурно, але історично не документований. Ще немає дослідної студії, яка з'ясовувала б роль Москви в цих трагічних для нашого народу (як також і для народу польського) подіях; здається, що такої студії так скоро й не буде. В кожному разі ми знаємо, що це був народний повстанчий рух і що не барські конфедерати задушили його.

Рачинський представляє безпристрасно і щиро-наївно атаку польських підхорунжих на Бельведерський палац, резиденцію великого князя Константина, у Варшаві в 1830 році, як нічим не виправдану помилку. Він робить це очевидно не своїми словами, а при допомозі листування свого прадіда, також на ім'я Едвард. Так пише очевидець подій, якому тільки з трудом удалося виїхати своєю каретою в Варшаву. Якби хотіти шукати причини для вибуху повстання, то така причина не знайдеться, не зважаючи на всілякі чуттєві мотивації. Не без гумору можна приймати свідчення сучасників з оточення Константина, який не любив свого брата, царя Миколи I, зате дуже гордився своїми поляками. Учасник вклав йому в уста фразу «Бий їх сучих синів», коли польська піхота заатакувала росіян.

Сьогодні дивує кожного дослідника повстання 1830-31 років надто довга бездіяльність поляків у час, коли можливими були мілітарні успіхи, а з ними також корисні політичні наслідки. Важко сказати, які наслідки, але кінець цієї польсько-російської війни міг бути інший. Відповідь на цього роду питання можна принаймні частинно знайти в хроніці Рачинського. Насамперед ідеється про молодих підхорунжих та деяку кількість молодих офіцерів, які викликали повстання і які не знали, що робити далі. Цілком молоді хотіли наслідувати французьких «карбонарів» і називали себе «вуглярами»; старші намагалися переконати генералів приєднатися до повстання,

¹⁾ Edward Raczyński, Rogalin i jego mieszkańcy. Wydawnictwo „The Polish Center”, Londyn, 1964.

що їм нарешті вдалося. А результат? Пишні бали у Варшаві і повна відсутність будь-яких зусиль приготувати себе до війни з Росією, яка в той час ще вела війну з Туреччиною. Серед аристократії переважала думка погодитися з Миколою I; це видно з палко веденої дискусії про те, чи детронізувати його як польського короля, чи ні. Після проголошення детронізації велика частина польської провідної верстви оцінила це рішення як помилкове.

Едвард Рачинський (прадід), як громадянин Пруссії з добрими зв'язками при пруському королівському дворі, пробував шукати допомоги Пруссії у формі інтервенції на користь повстанців проти Росії. Але безуспішно. Ці старання цікаві тим, що, з одного боку, вони свідчать про наївність тодішніх поляків вигравати Пруссію проти Росії, а, з другого — про очевидну солідарність Пруссії та Росії в збереженні «статусу кво» в тій частині Європи. Як видно, німці не змінилися, про що свідчить їх сантиментальний підхід до російської політики. А політика Росії і тоді, і сьогодні не була інша — імперіялістична, яка не шукає і не приймає компромісів.

Прадід Рачинський був також думки, що детронізація Миколи I була політичною помилкою; він мав відвагу відкрито сказати це своїм землякам у Варшаві. Його старання, які не могли мати успіху, були зустрінуті чорною невдячністю та закидами «національної зради». Цього не міг переболіти великий патріот, який не надавав під тогочасний патріотичний аршин більшості своїх земляків, а зокрема під аршин емігрантського проводу в паризькому готелі «Лямбер». 19 січня 1847 він відібрав собі життя пострілом в голову з моздіра-гарматки, що як прикраса стояла в його городі. В обороні доброї слави цієї цікавої людини стала його дружина Констанція, яка написала такі знамениті слова: «В розпачі він закінчив своє життя, мавши більше надії на милосердя Бога, якого ображав, ніж на справедливість земляків, яким служив».

Листування того часу, щедро цитоване автором хроніки, є невичерпним джерелом для дослідника подій і людей та їхніх характерів. З цього погляду цікавим є лист Терези Яблоновської до Атанасія Рачинського (брата згаданого Едварда) про ідеологічного та практично політичного керівника повстання Лелевеля. Лист писаний французькою мовою, якою в той час вели листування і писали свої мемуари польські аристократи. Ось уривок цього цікавого листа, написаного у Варшаві 19 жовтня 1831:

«...Єдиною історичною постаттю є Лелевель. Уяви собі людину завжди в чорному убранні, худу і бліду. Вона проходиться і говорить, маючи очі, косо звернені на землю. Ці очі не гарні, але якщо вони раз глянуть на Тебе, Ти їх ніколи не забудеш. У цій людині є напевно щось з чорта, від якого вона взяла геніяльність. З вигляду ця людина могла б бути альхеміком або астрономом, щось у роді Альберта Великого. Одним словом, це — Лелевель. Прізвище дуже

подібне до його вигляду. Це дуже цікава особа. Цілими роками він був переслідуваний Великим Князем (Константином — С. В.) за те, що як професор у Вільні навчав історію Польщі в надто вимовний спосіб, маючи могутній вплив на слухачів. Предмет був багатий, і Лелевель умів його використати. Його усунено. Здається, що князь Адам (Чарторийський — С. В.) не дуже протривав цьому. Його залишено на ласку долі. Ось джерело його ненависти; він записав помсту. Після приїзду сюди, де опинився під наглядом Великого Князя, він замешкав у Старому місті і замкнувся в темному кабінеті за накопиченими, пилом закуреними рукописами. Там почав організувати змову. Насамперед опанував студентів. Ця молодь віддана йому. Вітав чемно і з вишуканою люб'язністю кожного, хто його відвідував. Лелевель — нещасний, переслідуваний, учений! Чого більше треба було молодечій уяві. Зачаровував її. Дібрав собі агентів, яких переробив по-своєму. А це, якщо хочеш знати, його доктрина: „Щоб бути щасливим, треба бути вільним, треба зламати кайдани. Для досягнення цієї мети всі засоби добрі”. Це варто запам'ятати собі! Убивство, отрута, брехня, підступ, підбурювання, палення та нищення власності. А це рецепт, як надхнути людей активністю, рухливістю, безтурботністю: „Треба вміти без страху вбивати і вмирати, патріотизм та свобода виправдують все”.

«Нещасні навчилися вбивати, але не вмирати. Вони ще не стали такими, якими їх хотів бачити майстер, але вони зробили поступ. Треба віддати їм цю справедливість. Що це за людина! Був об'єктом загального недовір'я; пережив багато неуспіхів. Його зненавидів сойм. Колеги в уряді трималися здалека від нього. Військові, якщо вони не були втаємничені, насміхалися з нього. Не зважаючи на це все, він накидав людям свою волю. Вони виконували його пляни, а він ці пляни нищив. Говорив мало і рідко показувався. Часто послуговувався особами, які його не знали або ненавиділи його. Ініціативу передавав їм ланцюг, кінець якого знаходився в руках Лелевеля. Саме таким рішенням долі він мав непереможний вплив на князя Адама. То він повалив Великого Князя. Хлопціцький, Скржинецький та князь Адам по черзі виступали проти нього. Позірно він боронився слабо, але завжди виходив цілим. Мовчазно слухав закиди та зневаги, ніби дрімаючи; звичайно поводився так на засіданнях Ради. Але його помста не пропускала нічого: від часу до часу він вимірював удар. А був це удар міцний; мав певну руку. Якби він умів їздити верхи, зробив би ще більші неймовірності. Однак він завжди конспірував з-за стола, і тому йому бракувало деколи доброго знання фізичних засобів, а виконання не все йшло за його сміливими задумами. Перемоги висмикувалися йому з рук. Потрібна була йому кров. Така була система. Зате в домашньому затишші він був добрим, лагідним та простим; завжди можна було почувти, якою зворушливою була його поява на лоні родини, в то-

варистві братів. Чим він був насправді, виявилось зокрема після ночі 15. (15 серпня 1831, коли у Варшаві вибухли вуличні заворушення і коли витягнуто на вулицю і вбито політичних в'язнів, які до того часу перебували в арсеналі та замку — С. В.). Як голова клубу він боронив його членів. Цей епізод революції випередив його рахунок: підхорунжі, демагоги, перелякані арештами деякого з-поміж своїх товаришів, зважилися виступити, не чекаючи гасла. Лелевель говорив про це з сантиментом: „Молодь надто поспішає; це треба їй пробачити”! Це — предмет, який не можна вичерпати. Мушу вже кінчати. Однак заки це зроблю, хочу подати Тобі два його характеристичні виступи. Знаєш, що депутація пішла на зустріч з Великим Князем. Великий Князь з хвилюванням вказував на божевілля всього виступу. „Незабаром тут буде Шембек” — сказав він. На це Лелевель, ніби не хотючи, витягнув годинник і зауважив: „Так, він це по вашому боці”. Великий Князь зацікавився, бо кілька слів Лелевеля збило його з пантелику. Чи не драматично? Лелевель обрахував, що полк Шембека прибуде до Варшави лише за годину.

«Коли наближався кінець революції і всі пакували свої речі, тільки один Лелевель не робив жадних приготувань. У день здобуття Варшави він узяв у руки рушницю, поклав на плече клунок і залишив місто разом з військом. У Плоцьку він пробував ще останнє зусилля. Коли це було без успіху, схрестив руки на грудях і відмовився від дальшої втечі, хоч з усіх боків його заохочували до цього. Відповідав з незрушеним спокоєм: „Вірю в провидіння... Коли мій батько лежав на смертному ложі, він сказав мені: Ти, мій малий яkobинче, загинеш на шибениці. Хочу ділити долю війська”. Коли опісля захворів, велів занести себе до військового шпиталю. Як мені здається, організовано його втечу з карантени.

«Я бачила його власноручні правки, які він поробив у тексті однієї з своїх промов, що мала друкуватися в газеті. Княжі та графські титули, що стояли перед прізвиськами, були ним витерті, точніше висловившись, скреслені; такою мірою дратували його титули і відзначення — навіть у друку. Взнявши це все до уваги, це постає в Європі небезпечна. Він посідає неокреслену магнетичну силу і нею опановує уяву. Цій силі трудно опертися. Він вірить у жахливі засади, при чому він є надзвичайно рішучий. Не сумніваюся, що він, як цей „старий з гір”, має агентів».

*

Інакше підходить до питання ревізії польської історії Зофія Косак у своїй повісті-хроніці «Спадщина».²⁾ Щоб не було жадного непорозуміння: я вважаю З. Косак цікавою польською письменницею.

²⁾ Zofia Kossak, Dziedzictwo. Instytut Wydawniczy „Pax“, Warszawa, 1963.

Перша частина повісті подає хроніку родини Галчинських за 1848-62 роки. Зофія Галчинська одружилася з відомим польським малярем Юліюшем Коссаком, шкідці та акварелі якого прикрашують рецензоване видання. Це — повість тільки за своєю формою, бо на ділі маємо перед собою талановите виконання соціального замовлення, яке хронологічно відбиває часи польської еміграції після повстання 1830-31 рр. і час, що попереджував вибух повстання в 1863 році. В очі впадають ніби випадкові аналогії з теперішньою польською еміграцією: майже дослівно повторено клич з відомого нам жаргону, включно з кличем про «повернення на батьківщину». Можна навіть погодитися з твердженням, що Польща існує саме там за залізною завісою, а не тут серед розсвареної еміграції. В нормальних умовах навіть в ангажованій літературі є обов'язковий неписаний закон, що поза темою не сміє зникати індивідуальність автора. Саме тоді маємо справу з літературою. Але інакше є в Гомулківській Польщі. Прикро та сумно стає, що вже немолода своїм віком письменниця пішла в агітаційні вихилася, ніби замало було їй дотеперішніх літературних лаврів. Виходить, що саме такою є ситуація в Польщі і що ця ситуація мало чим ризніться від ситуації на Україні. Я піду навіть далі: наші молоді поети засвоїли собі тон, який не дискваліфікує їх як людей пера, не зважаючи на те, за яку тему вони не бралися б — навіть за колгоспну. Цього ще не навчилися поляки. Нехай не обманює нас проповідь кардинала Вишинського у Вроцлаві, бо з таким же патріотичним патосом міг виголосити промову також і Гомулка. Нікуди правди діти, сьогодні польська армія є менше польською, ніж вона була за часів великого князя Константина. Такий мій погляд на «свободи в Польщі».

На повстанні 1863 року спинюся коротко, хоч цитований уже «Рогалін та його жителі» дає дуже багато цікавого матеріалу. Наприклад, за кордонами Конгресового Королівства шляхта організувала т. зв. «партії» (тобто партизанські відділи) і перекидала їх через кордон у середину країни. З листування та документів того часу видно, що це повстання не було організоване по-фаховому, а просто подилетантськи. В кожному разі воно не було таким, яким з'ясовує його офіційна історія, або висловившись точніше, — історична легенда. Симпатії, що їх зустрічали повстання та його військовий керівник генерал Лянґевич у деяких колах Західньої Європи, можна радше пояснити тим, що це повстання ідентифіковано з тодішніми революційними рухами в Європі. Це зокрема стосується ліберальної та антиросійськи наставленої європейської інтелігенції. А втім це не є якесь відокремлене явище, бо і ми могли б «заспівати не одну пісню» на подібну тему з нашої найновішої історії. І тоді, і тепер «вільний світ» не любить, якщо заколючувати його спокій.

Підкреслюю, що це все пишу на підставі поданих джерел, а не офіційної історії. Повстання 1863 року було рухом чисто шляхетським

без глибшого ідейного змісту. Хоч, наприклад, дискусія в домі Галчинських дуже нагадує аргументацію нинішнього комуністичного режиму, все ж не можна закрити правди, що цей повстанчий рух не мав жадного соціального тла і що він навіть не шукав якогось ближчого контакту з польським селом, яке за своєю істотою не любило росіян. Не дивно, що російське військо не мало великого труду задушити повстання, і то навіть руками польських селян. Історична правда завжди залишається однією справою, а пристосованство псевдокатолицького «Паксу» знайде також своє місце в історії Польщі.

Я завжди був схильний дивитися на події критично, зокрема на ті події, свідком яких я був або в яких я брав безпосередню участь. Я завжди відкидаю всілякі легенди, навіть якщо це звучить «непатріотично». Я вже багато разів був свідком, як такі легенди творилися не тільки в сусідів, а також і в нас. Можна високо, хоч не безкритично, цінити мемуаристику, бо краще знати, що думали люди в даний час, ніж що вони пишуть тепер «по партійній лінії» (в нашому випадку — «по лінії організаційній»).

Цікаво все ж таки призадуматися над фактом, чому така випадковість явищ — тут, серед польських емігрантів, і там, хоч і на соціально замовлення. Відповідь не така трудна. Становище поляків великою мірою нагадує їх становище після 1830 року. Здається, що двох повстань вистачає, щоб здобути історичний досвід. Може саме це є причиною майже одночасної появи публікації Едварда Рачинського і повісті-хроніки Зофії Коссак.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ІВАН МАЙСТРЕНКО: СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (IV)

Після першого з'їзду КП(б)У її ЦК залишився в Москві і перебрав до своїх рук керівництво підпіллям на Україні. Очевидно, що цей відрив партійного центру від своєї партійної периферії шкодив справі. Нормальним було б, коли б ЦК КП(б)У переїхав у підпілля на Україну і на місці керував роботою партії. Але ЦК РКП(б) так був наляканий відділенням КП(б)У від РКП(б) на Таганрізькій нараді, що волів втратити на партійній роботі на Україні, аби тільки не випустити з своїх рук керівництва КП(б)У. Цей страх ЦК РКП(б) диктувався також й історією з «Тимчасовим Всеукраїнським партійним комітетом» у Києві в протигетьманському підпіллі. Цей комітет не бажав підпорядкуватися Оргбюрові КП(б)У у Москві, а вимагав підпорядкування собі цього Оргбюра. Вимагав невтручання Москви в роботу кожної партійної організації на Україні, а тримати зв'язки з Україною тільки через нього — Київський партійний центр.

Ці вимоги були цілком зрозумілі й обґрунтовані інтересами партійної справи: керувати підпіллям може тільки той, хто сам сидить у підпіллі, а не «засів по різних комісаріятах» у Москві. Але ЦК РКП(б) хотів не тільки партійний центр КП(б)У тримати коло себе під боком, але через нього направляти роботу і кожної партійної організації на Україні. Фактично цим заперечувалися права самого ЦК КП(б)У.

Так оформилась організаційно КП(б)У, що сама сиділа в підпіллі, а керував нею на правах українського відділу при ЦК РКП(б) — ЦК КП(б)У, незалежний і відорваний від своєї периферії.

Ця організаційна система уже тоді, в перші місяці її існування, привела до присякнення в КП(б)У авантюристичних елементів і створила передумови для бюрократичного переродження партії. Так уже в протоколах Оргбюра з 3 червня 1918 року читаємо, що в Москві стали створюватися поруч Оргбюра також обласні українські центри — для Києва, Одеси, Харкова. Люди, які не хотіли йти в українське підпілля, вигадували для себе роботу. Вони навіть і не претендували керувати відповідними областями, вони тільки хотіли виправдати своє перебування у Москві. З приводу цього Оргбюро ухвалило:

1) «За межами України повинен існувати тільки один радянський і один партійний центр, які обслуговують рух на Україні.

2) Організація обласних центрів потрібна в самій Україні, на міс-

цях, а не за межами України в Москві. Обласні центри вже організуються тепер у Києві, Одесі й Харкові.

3) Створення паралельних конкуруючих організацій неприпустиме. Найвних працівників треба зараховувати в різні відділи Народного Секретаріату, вільних — спрямовувати для праці на Україну».¹⁾

Слово «конкуруючих» свідчить про те, що створювалося за межами України по кілька одеських, харківських та всяких інших обласних центрів. Це вже щось на зразок «Чорноморської контори по заготівлі копит і рогів» з роману Ільфа і Петрова «Золоте теля». У матеріялах до історії КПУ знаходяться прообрази і героя того роману — Остапа Бендера. Так, на другому з'їзді КП(б)У, що відбувся в Москві 17-22 жовтня, голова Миколаївського підпільного губкому партії Аркадій розповів так:

«Особливо ми терпіли від епідемії... „катання” в Москву й назад. Знайдеш товариша, приладиш його до праці, він посидить тиждень і заявить, що їде в Москву. Такі мандрівники дуже шкодили партійній і організаційній роботі. З'являючись в ЦК (в Москві — І. М.), вони представляли вигадані і, звичайно, неправильні доповіді про становище на місцях і діставали з ЦК кошти і повноваження їхати знову на Україну і створювати організацію, яка фактично давно вже існує. Ці люди звичайно або зовсім не прибували в організацію після свого повернення на Україну, або з'являлися після того, як гроші, одержані ними, були розтрачені, з'являлися для того, щоб дістати гроші для роботи вже від нас, а якщо пощасливиться, то й мандатик, і щоб знову поїхати до Москви».²⁾

З протоколів Другого з'їзду КП(б)У довідуємося, що таких «мандрівників» було вже тоді в партії чимало. Вони не тільки їздили, а й очоляли організації. У звітах на другому з'їзді зустрічається багато фактів про ніби масовий зріст підпільних організацій. Але роботи не видно ніякої. Так, наприклад, представник Харкова хвалився, що по губернії нараховується коло тисячі організованих підпільних членів партії. І хоч «бюджет від І до ІІ з'їзду досяг 200 тисяч карбованців», проте ніякої роботи не зроблено, «помітне пасивне ставлення до нелегальних методів боротьби». Сільські вчителі діставали тоді 40 карбованців на місяць. Отож за чотири місяці між першим і другим з'їздами КП(б)У її Харківська організація могла утримати 125 зовсім звільнених для партійної роботи підпільників. А хтось ці гроші змарнував без наслідків.

А от на Чернігівщині організація КП(б)У нараховувала всього 60-80 членів, і ця губернія потрясала Україну повстаннями проти німецької окупації і гетьманської влади. І повстаннями саме більшовицькими.

¹⁾ «Історія КП(б)У в матеріялах і документах». Харків, 1934, ч. 2, стор. 355-356.

²⁾ Там таки, стор. 352.

Але в цілому по Україні підпільна робота КП(б)У була дуже слаба, і радянське повстання було організоване більше боротьбістами, лівими есерами та анархістами (Махно). Вільшовицьких повстанських загонів було мало. Хоча гроші на підпільну роботу КП(б)У діставала від держави (РРФСР), а не з членських внесків, як інші партії.

Немає навіть приблизних даних, скільки КП(б)У дістала грошей. Але з протоколів першого з'їзду відомо, що Оргбюро відпустило по 25 тисяч карбованців на кожен район. (Район міг об'єднувати кілька повітів або й губерній). Потім додатково по 10 тисяч, а подекуди й більше. Представник Києва на другому з'їзді КП(б)У доповідав: «Усього витрачено грошей по губернії 569 963 карбованці». Вони «могли купити друкарню, та її ніде було поставити».

Як конкретно розходилися більшовицькі партійні гроші по приватних кишенях, можна бачити з прикладу, наведеного в спогадах А. Котляра, написаних для «Російського інституту» Колюмбійського університету і збережених в архівах того інституту.

Автор розповідає, як він, боротьбістський підпільник, дістав випадково явку на більшовицьке підпільне мешкання у Полтаві. Щоб дістатися до того мешкання, треба було зайти в підміське село Семенівку і спитати Бойка. Йому сказати: «Вам привіт від Івана Івановича». Той мусів відповісти: «Ми ждемо його з нетерпінням». Після цього Бойко мусів дати адресу більшовицької квартири в Полтаві. Бойка в хаті не було, дружина сказала, що він на млині, вони (Бойко і ще хтось) будують млин.

Коли прийшов Бойко і Котляр йому сказав: «Вам привіт від Івана Івановича», той замислився і почав говорити про щось ніби давно забуте. Котляр налякався, що він не туди потрапив і попросив швидко дати відповідь на «привіт». Бойко не хотячи згадав: «Ага, ми ждемо його з нетерпінням». Після того Бойко назвав полтавську адресу — вулиця Шевченка 75, Наця Попенко, а вона вже дасть зв'язок до Павла або Серьоги.

На Шевченківській 75 Котляр знайшов у дворі три одноповерхові будинки. Коли він спитав Нацю Попенко, хтось показав на зачинене віконницями вікно на веранді одного будинку. Котляр довго стукав, доки якась жінка з іншого будинку не спитала — кого він шукає. Коли він назвав Нацю Попенко, жінка підозріло оглянула Котляра і швидко сказала, що мешкання Наці Попенко розгромлене вартою (поліцією) вже кілька тижнів тому. Що кожен день сюди приходять і тут вартують поліцаї. Зараз випадково їх немає. «Скоріше йдіть геть!»

Котляр ішов по вулиці і з обуренням згадував Бойка. Цей більшовицький «підпільник» цікавиться своїм млином, якого буде напевне на партійні гроші, а на підпільному мешканні не був уже давно. Але чому Павло, Серьога та й сама Наця Попенко, яка не була арештована (так сказала жінка на Шевченківській 75), чому вони не

погасили підпільної квартири, як партійної явки? Чому Бойко не був ними попереджений, щоб нікого туди не спрямовував? Чи не займалися вони теж будівництвом власних «млинів» на партійні гроші? І чи не тому там вартувала кожен день поліція, щоб захоплювати таких «явочників», як Котляр?! Пізніше, коли Котлярові довелося брати участь у повстанні, він зрозумів, чому так мало було більшовицьких партизанів у протигетьманському повстанні: вони будували «млини», а не партизанили.

Це не значить, що більшовицька партія була побудована на гірших організаційних засадах, ніж інші революційні партії того часу. Також не значить, що більшовицьке членство добиралося з гіршого морально елементу, ніж членство інших революційних партій. Навпаки, є підстави вважати, що більшовицька партія була в дореволюційні часи міцнішою за інші партії. Не тільки тому, що базувалася на опрацьованих Леніном чіткіших організаційних засадах, але й тому, що спиралася на глибшу, ніж у інших партіях, теорію революційного марксизму, доповнену ленінізмом.

Слабкість більшовицьких організацій після Жовтневої революції полягала в тому, що в партії продовжував незмінно діяти Ленінів організаційний принцип «демократичного централізму» з професійними революціонерами на чолі партії, яких партія перестала продукувати. Якщо до революції професійні революціонери були цементуючою партію керуючою нею силою, то після захоплення партією державної влади вони почали втрачати цю властивість.

Підпільна організація і державна влада, професійний революціонер і червоний міністер чи губернатор — це явища, які соціально й психологічно виключають одне одного. Професійний революціонер спирався на свідомих жертвоних членів підпільної організації. Міністер і губернатор сперлися на силу держави і матеріально залежних від них урядовців. Колишньому професійному революціонерів, що став народним комісаром, важко відрізнити, з яких мотивів державний урядовець виконує його накази — чи з революційної свідомості, чи з намагання вилучитися й підвищитися, чи покищо з того й другого мотиву. Керівник оцінює роботу державного урядовця за наслідками праці, а ці наслідки перестали бути прямо пропорційні революційній свідомості й жертвоності.

Та й сам професійний революціонер, ставши державним діячем, не залишився незмінним. Це показав уже досвід більшовиків України, які, вийшовши в 1918 році на еміграцію до РРФСР, залюбки влаштувалися там на керівних посадах і не дуже охоче йшли в гетьмансько-німецьке підпілля.

Крім того, багато професійних революціонерів із скромності відсовувалися від влади і зв'язаних з нею привілеїв, а ієрархію влади поспішно обсіли менш скромні люди, які і в дореволюційному підпіллі тільки рахувалися на списках організації, залишаючи ризик і жертвоність отим скромнішим.

Багато з керівників радянської влади прийшли до партії вже в 1917 році, поспішно приписуючи собі партійний стаж з 1912, 1910 і так далі років. У 1917 році, після скинення царату, до більшовицької партії, як і до інших партій, стало набиватися багато стихійно революційного елемента, політично незрілого і морально різноманітного. Де-хто з цих людей відразу жертвовно посвятився революції, для інших більш примемне було більшовицьке гасло часів Жовтня — «Грабуї награбоване!»

Це саме було і в інших партіях. Тільки різниця та, що інші партії не опинилися при владі. Тому коли інші партії залишилися на Україні в гетьманському підпіллі, шкурницький елемент відсіявся від них автоматично. В більшовицьких же організаціях на Україні цей елемент затримався, бо більшовицькі організації дістали, як уже знаємо, великі субсидії з РРФСР, які можна було використовувати для особистого добробуту, для будівництва власних млинів і таке інше.

Із сказаного випливає, що з перших днів Жовтневої революції професійні революціонери-більшовики втратили в своїй партії первісну ролю — цементуючу її силу, і в КПРС створилися сприятливі умови для напливу до неї шкурницьких елементів, а також для її бюрократичного переродження. Цей наплив і переродження ставали тим сильніші, чим більше партія відривалася від її соціальної бази — тих мас, які йшли за нею під час Жовтневого перевороту.

Тут витворилося своєрідне і трагічне для більшовизму протиріччя. В зруйнованій і голодній країні, оточеній бльокадою і численними фронтами білих і чужоземних армій, утримувати владу можна було тільки методами безоглядної терористичної диктатури, що не рахувалася з волею мас. А відорвана від мас диктатура мусіла спиратися на шкурницький і бюрократичний елемент, який забезпечував, нехай зі страху, функціонування радянської влади.

Ленін швидко зорієнтувався в небезпеці такого переродження партії і, за свідченням Троцького (в його книзі «Моє життя»), в 1922 році запропонував Троцькому союз проти бюрократизму в партії, очолюваного Сталіном. Але в той час позиції хворого Леніна були вже слабші за позиції генерального секретаря партії Сталіна. Сталін не тільки не обороняв партію від напливу в неї кар'єристів і шкурників, а, навпаки, заохочував цей наплив, вважаючи, що революціонером є і той, хто вислужується перед революцією, хто матеріально зацікавлений в її зміцненні.

Це ігнорування соціальної й психологічної різниці між професійними революціонерами-підпільниками і більшовицькою державною бюрократією цілковито успадкували від Сталіна і теперішні керівники КПРС. Можна твердити, що від самого початку Жовтневої революції КПРС не робила істотних спроб опрацювати нові організаційні засади свого існування. (Якщо не рахувати невдалих спроб різних опозицій в середині партії.) Засади, які на відміну від скасова-

ного революцією ленінського «демократичного централізму» з професійними революціонерами на чолі, створили б умови для панування в КПРС нової генерації революціонерів-ідеалістів. Навпаки, рештки старих більшовиків-ідеалістів, які передали б свою відданість революції новому поколінню, були Сталіном вистріляні в роки «ежовщини», і тому не дивно, що сьогодні ЦК КПРС став штабом модерного російського імперіялізму і очолює, за свідченням китайських комуністів, капіталістичне переродження «єдиної неділимої Росії».

*

Німецька окупація України була підірвана листопадовою 1918 року революцією в Німеччині. Розкладені німецькі частини були вигнані з України повстанськими військами Директорії Української Народної Республіки, боротьбістськими повстанцями, а також повстанцями згаданих партій лівих есерів (борбістів), анархістів (головне махновців), більшовиків. Війська Директорії взяли Київ і ліквідували гетьманський режим.

На Україні встановилася влада УНР. Не могло бути мови, щоб Україна стала більшовицькою, спираючись на якісь внутрішні сили. Це визнають усі більшовицькі історики досталінської доби (наприклад, М. Равич-Черкаський, М. Попов). Це підтверджують більшовицькі документи. Партія боротьбістів пробувала навіть радянську владу на Україні організувати власними силами.

Більшовицька влада прийшла на Україну як окупаційна зовнішня влада. Як і за першої радянської влади на Україні, Москва протиставила внутрішньому українському урядові — Директорії УНР — наставлений Москвою уряд «Робітничче-селянської України», який мав прикривати звичайну окупацію України російськими радянськими військами. Що наступ цих військ ставив ціллю не тільки поширення радянської влади, але й боротьбу з українською державністю, свідчать більшовицькі документи. Досить навести фразу з відозви Донецько-Криворізького обласного комітету КП(б)У до українських селян: «Головне — не обирайте куркулів і самостійників».³⁾ Самостійниками були не тільки численні робітники, але й деякі більшовики (Шахрай, Мазлах, Лапчинський, Скрипник і багато інших). Таким чином більшовицький обком давав виборцям національно російську, а не клясову тільки орієнтацію.

Успіхові більшовицьких військ сприяла невідповідність соціальної програми Директорії УНР настроям повсталих українських мас. Маса були за самостійну українську державу і тому приєднались до Директорії, яка теж ішла проти гетьмана й німців. Але маси були за негайний розподіл великого землеволодіння, за удержавлення фабрик, за українську радянську владу. Директорія пізно і не до кінця

³⁾ Там таки, стор. 370.

пристосувалася до мас, скликавши Трудовий конгрес без представництва нетрудових елементів. Але вона не мала вже за собою мас. Вони повстали проти неї. Повставали переважно під проводом боротьбістів, тобто за самостійну радянську Україну.

Одначе радянські настрої українських мас використали російські більшовицькі війська, яким боротьбістські повстанці не могли протиставитися. Четвертого лютого 1919 року російські радянські війська захопили Київ і таким чином розпочалася доба другої УРСР.

Друга УРСР проіснувала недовго — тільки до серпня 1919 року, і впала знову таки через настрої тих мас, за плечима яких більшовики прийшли на Україну. Тоді маси підтримували їх тому, що вони йшли під гаслом «фабрики — робітникам, земля — селянам». Тепер ці маси повставали проти більшовиків тому, що вони були проти українського національного відродження, були чужі українській дійсності, вивозили з України все, навіть верстати з фабрик і заводів. Словом, виводилися на Україні як окупанти.

Вже 25 травня 1919 «Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У» писав у передовій статті таке:

«Тепер можна з певністю ствердити, що пролетарська революція на Україні вступила в період куркульської контрреволюції... Майже вся Україна вкрилася куркульськими бандами... Ми переживаємо тільки пролетарську міську революцію, яка перекидається з одного міста в інше по рейках залізниць, а не через проміжок між містами — не через сільські селянські маси».⁴⁾

Факти говорять, однак, що й міські пролетарські маси відрізнялися від сільських тільки тим, що не повставали. Та й не могло бути інакше. Місто пов'язане тісно з селом, і якщо село береться за зброю й повстає, то не може місто йти протилежним шляхом — підтримувати те, проти чого повстає село. Навіть русифіковане місто не може.

Про настрої міста в ті часи побічно свідчив Ленін. Він писав: «Ми повинні не менше трьох тисяч робітників-залізничників, частково селян з півночі голодуючої Росії двигнути на Україну».⁵⁾ Отож не харківські чи донецькі пролетарі, а робітники і селяни («дрібна буржуазія») з Росії були надійною підпорою більшовизму при відбиранні хліба на Україні. Де ж тут «пролетарська міська революція» на Україні?

Нарком харчових справ УРСР Шліхтер, що керував тоді відбиранням хліба в українських селян, признавався, що з запланованих Москвою 50 мільйонів пудів, які треба було взяти з України, було заготовлено тільки 8,5 мільйонів пудів, та «й ті на три чверти лишилися на Україні», при чому «кожен пуд був облитий кров'ю».⁶⁾ Це була така відповідь України на постанову ЦК РКП(б) зробити з нею

⁴⁾ Там таки, стор. 449.

⁵⁾ Там таки, стор. 454.

⁶⁾ «Летопись революции». Харків, 1928, кн. 2.

«товарообмін»: дати більшовикам України апарат по заготівлі хліба і зброю і одержати 50 мільйонів пудів хліба. Ленін це висловив дослівно так: «Приступити до роботи (відбирання хліба — І. М.), коли буде зброя в руках і буде апарат, щоб на перше червня дістати за це 50 мільйонів пудів хліба».⁷⁾ (Підкреслено мною — І. М.).

Ленін мусів був тоді признатися, що «гірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тяжкі дні після Жовтневої революції і боролися з руїною, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна».⁸⁾ А більшовицький історик М. Попов пояснював ці труднощі ще й національним моментом. В 1919 році, писав Попов, існував «певний національний відрив партії й радянського апарату від українського селянства».⁹⁾

Про ставлення більшовицьких апаратів до українського відродження за часів другої УРСР свідчать такі факти. Адьютант командуючого гарнізона міста Києва у відповідь на листа, писаного українською мовою, писав: «У радянській Росії пишуть тільки по-російськи, витрачати народні гроші не дозволено для найму перекладачів».¹⁰⁾ А керівник українських пошт давав таке розпорядження: «Усе діловодство й службові зносини вести тільки російською мовою».¹¹⁾

У травні 1919 року КП(б)У нараховувала 36 тисяч членів. З них на Донбас припадало 10 тисяч, на Харків і Катеринослав — по 5 тисяч. Донецькі робітники були переважно приїжджі з Росії. В сільських губерніях України більшість у партійних організаціях становили тоді євреї. Їони були більш чулі до української проблематики, ніж наслані з Росії партійці. Але вони були представниками окупаційної влади, і селянство ставилось до них вороже, особливо на Правобережжі. Велика частина відповідальних працівників була прислана на Україну з Росії. Так, ЦК КП(б)У розподілив тоді на місцях 316 відповідальних працівників, з яких 50 відсотків прибули з Великоросії.¹²⁾ Цей відрив КП(б)У від української дійсності сприяв дальшому засміченню її авантюристичними елементами типу тих, що роз'їжджали між Москвою і Україною під час гетьманської держави.

Наприкінці літа 1919 року Україна була зайнята на Правобережжі армією УНР, на Лівобережжі і на Півдні військами білого російського генерала Денікіна. Тому що Денікін мав підтримку Антанти, в його руках опинилась зрештою більша частина України.

Більшовицькі організації мусіли були перейти в підпілля. Але в

⁷⁾ Цитована «Історія КП(б)У в матер. і документах» ч. 2, стор. 454-455.

⁸⁾ Там таки.

⁹⁾ Н. Н. Попов. «Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины». Стор. 184.

¹⁰⁾ Газета «Червоний прапор» орган УСДРП (незалежних), 13. 2. 1919. Цитовано за Павло Христюк: «Замітки і матеріали до історії української революції. Видання 1921 р. Відень, т. 4, стор. 174.

¹¹⁾ Там таки (Христюк).

¹²⁾ Цитов. «Істор. КП(б)У в матер. і докум.» ч. 2, стор. 417.

дійсності вони або відступили з червоною армією в Росію, або порозбігалися. Грошей на прожиття під денікінською окупацією вони дістали досить. Справжні більшовицькі підпільники нараховувались одиницями. Це видно і з більшовицьких документів.

Відозва «Партійного центру КП(б)У» з 15 грудня 1919 року (цей партійний центр, до речі, сидів теж не в денікінському підпіллі, а в прифронтовій смузі в тилу червоної армії) признається, що наступ Денікіна на Україну «потяг за собою масову еміграцію членів КПУ на російську територію».¹³⁾ Підпільній роботі, пише журнал, «не надавали належного значення, оскільки доля України вирішувалась червоною армією і була пов'язана з загальноросійською боротьбою проти Денікіна».¹⁴⁾

І тут справа не тільки в ставленні до України як до частини російської території. Партія російських лівих есерів (борбістів), що була окремою партією на Україні, тоді теж розглядала Україну як частину Росії. Але все її членство залишилося в підпіллі. Бо партія ця складалася з ідейних елементів. КП(б)У, як пануюча на чужій території державна партія, встигла так розкластися, що більшість її членства психологічно неспроможна була ризикувати життям у денікінському підпіллі. Це впливало навіть на ідейних більшовиків.

Цитований вище А. Котляр розповідає, як більшовик з 1917 року селянин Василь Упир, що за другої УРСР був військовим комісарем Кобеляцького повіту, залишившись без зв'язків, утік при наступі Денікіна в Полтаву і зайнявся там торгівлею.

Бачачи цей загальний розклад КП(б)У, ЦК РКП(б) ухвалив 2 жовтня 1919 року розпустити ЦК КП(б)У, а керівництво підпільною роботою на Україні зосередити в «Зафронтовому бюро КП(б)У». Це Бюро діставало, між іншим, такі донесення з України:

«Серед селян дуже популярна ідея радянської влади, більше, ніж яка інша ідея, але приходу радянських військ з Росії бояться, як вогню, і мріють про „своїх” більшовиків. Популярна думка про те, що Петлюра з'єднався з більшовиками. Це не раз доводилось чути при переході через Київський і Радомисльський повіти».¹⁵⁾

З тих же джерел відомо, що в Києві «обласному комітетові не пощастило налагодити зв'язки з повітами, і повстанський рух проходив мимо областкома... Комуністична партія не мала широких безпосередніх зв'язків з селом... Деякі повстанські загони на Катеринославщині були... настроєні „радянські”, але „антикомуністично».¹⁶⁾

Денікінська влада протрималась на Україні менше чотирьох мі-

¹³⁾ «Летопись революции». Харків, 1925, ч. 1 (10), стор. 65.

¹⁴⁾ Там таки, стор. 7.

¹⁵⁾ Истпарт ЦК ВКП(б). Деникинщина. Д. Кин. В-во «Прибой», Ленинград, 1928, стор. 210.

¹⁶⁾ Там таки. Стор. 174, 178, 188, 192, 197.

сяців і була ліквідована в основному боротьбістськими та махнівськими повстанцями. Російська червона армія окупувала Україну в багатьох містах без бою (наприклад, Полтава, Катеринослав тощо). У грудні 1919 року встановлена була на Україні третя радянська республіка. Вона існувала до другої світової війни.

Разом з червоною армією повернулися на Україну і члени КП(б)У, які відразу позаймали керівні державні пости в центрі й на місцях.

На цей раз політика більшовизму на Україні була обережнішою в порівнянні з періодом другої республіки. Але прикритий деякими поступками централізм Москви залишався. КП(б)У продовжувала бути зовнішньою окупаційною силою і тому більше, ніж будь-яка інша частина РКП(б), продовжувала засмічуватись безідейним шкурницьким елементом. Дійшло до того, що в зверненні ЦК РКП(б) «До всіх організацій компартії України» він вимагав «тимчасовому ЦК КП(б)У провести в місячний строк перереєстрацію (чистку — І. М.) всіх членів обласної української організації».¹⁷⁾

За розклад КП(б)У деякі видатні більшовики винуватили централістичну політику ЦК РКП(б). Так на IX її з'їзді Бубнов говорив: «Маси працівників, які посунули з України після перших ударів денікінських банд, були пропущені (назад, після Денікінщини — І. М.) без усяких затримок, а коли туди стали повертатися дійсно зв'язані з робітничим рухом працівники, то проти них було підняте цькування».¹⁸⁾

Характеризуючи цю, керовану Москвою і через те розкладену КП(б)У, Троцький на тому ж IX з'їзді РКП(б) говорив, що він на Україні «в першому-ліпшому місті зустрічав скільки завгодно критики, базікання й мимрення, а коли доводилось мобілізувати працівників на фронт — ішло 5 чоловік, а дезертирувало 95 чоловік».¹⁹⁾

Отакою вступала КП(б)У в мирну відбудову України після громадянської війни, що закінчилася під кінець 1920 року.

¹⁷⁾ «Коммунист». Орган ЦК КП(б)У ч. 1, 20. 5. 1920.

¹⁸⁾ IX-й с'їзд РКП(б). Стенографический отчет. Москва, Госиздат, 1920, стор. 49.

¹⁹⁾ Там таки, стор. 67.

СИЛЮЕТИ

ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ: ЄВРЕЙСЬКИЙ ПЕДАГОГ УГА-УТТІ

У грудні 1965 єврейський та український громадсько-політичний діяч і науковець, проф. Соломон І. Гольдельман, відзначатиме 80-річчя з дня народження. Одночасно це буде також 60-річчя його громадської та політичної діяльності і 55-річчя наукової та педагогічної праці. А в січні цього року минуло 40 років, як сенат Української господарської академії (УГА) в Подебрадах іменував його професором цього українського високого учбового закладу на еміграції.

Впродовж свого багатогранного життя ювілят виявив себе людиною в повному значенні цього слова, зразковим громадянином, цікавим публіцистом, добрим адміністратором та організатором, а зокрема і передусім — видатним науковцем-педагогом. Його ім'я як єврейського політика тісно пов'язане з історією Української Народної Республіки — з історією українського державного будівництва 1917-20 років.

Автор цих рядків, абсолювент економічно-кооперативного факультету Української господарської академії в Подебрадах (Чехо-Словаччина) і колишній учень проф. д-ра С. І. Гольдельмана, значною мірою завдячує саме йому вироблення свого світогляду. У цьому нарисі хочу вшанувати свого вчителя передусім як педагога, викладача і популяризатора економічних наук. Роблю це на підставі безпосередніх власних спостережень та спогадів упродовж 1922-28 років, а почасти також і на матеріялах «з другої руки».

У моїй пам'яті проф. Гольдельман назавжди залишиться як всебічно обдарована природою людина, як уроджений педагог. Прикладно-соціологічні студії та багаторічна навчальна практика поглибили і вдосконалили в ньому цю вмільість.

Тут належить принаймні коротко нагадати його наукову біографію. Після закінчення Київського комерційного інституту в 1913 році він був залишений у цьому інституті як асистент при кафедрі економічної політики; тут він викладав у 1913-15 рр. доручені йому дисципліни. Бажаючи допомогти своїм студентам у студіях, він разом з двома своїми колегами-асистентами — В. Куприцем та С. Остапенком — уклав «Хрестоматію з економічної політики», яка восени 1913 року була надрукована російською мовою, що в той час була викла-

довою мовою в згаданому інституті. На зміст хрестоматії складалися перекладні тексти з творів чужоземних клясиків економічних наук, головне німецьких авторів. Після майже дворічної перерви С. Гольдельман викладав з осені 1917 до квітня 1918 економічну і соціальну політику як лектор новозаснованого Єврейського народного університету в Києві. Політичні та воєнні події переривали академічно-навчальну діяльність С. Гольдельмана, який у той час виконував важливі державні функції в керівному апараті УНР. Лише після майже чотирирічної перерви він відновив свою навчальну діяльність: цим разом уже на чужині — в Подєбрадах, в Українській господарській академії, де він викладав економічні дисципліни впродовж 13 років: від 16 травня 1922 до 1 січня 1936, коли УГА була ліквідована.

Головні дисципліни, що їх С. Гольдельман викладав на економічно-кооперативному факультеті УГА, були: економіка промисловости, міжнародна економічна політика (тобто зовнішня торгівля), транспортна політика, біржа праці, засади соціальної політики і економіка приватного підприємства. Дві останні дисципліни він викладав тільки в перші роки існування УГА, поки не були запрошені нові викладачі для цих двох катедр: проф. В. Садовський — соціальна політика, доцент К. Коберський — економіка приватного підприємства. На агрономічно-лісовому факультеті УГА С. Гольдельман викладав курс «Збут продуктів сільського господарства». Його колишній учень інженер-агроном Г. Гордієнко пише про цей курс:

«Він викладав із знанням справи, темпераментно, а на іспитах вимагав не стільки знання, як розуміння предмету. На його погляд знання не треба носити в голові, а треба знати, де його шукати — в якій книзі і на якій полиці ця книга стоїть... До іспитів готувалися з записок, пороблених на викладах, і з численної літератури різними мовами. Виклади, а тим більше іспити в проф. С. Гольдельмана були великими сенсаціями в житті української колонії в Подєбрадах і про них говорили найдовше, бо вони були оригінальні і варті уваги» («Бюлетень» Товариства абсолювентів УГА-УТГІ, Нью-Йорк, 1964, ч. 27, стор. 10).

Почавши педагогічну працю в УГА в травні 1922, доцент С. Гольдельман мріяв про те, щоб укласти хрестоматію з економічної політики українською мовою на зразок виданої ним у Києві російськомовної хрестоматії, але в наслідок технічно-фінансових перешкод та переобтяження іншою науковою працею йому не вдалося здійснити цей план. У рамках цього задуму він видав літографованим способом один розділ з великої праці німецького економіста Ойгена Філіповіча п. н. «Народно-господарська політика» (Подєбради, 1922), переклад якого він доповнив численними примітками та коментарями. У наступні роки він написав два підручники: «Економіка й політика промисловости» (Подєбради, 1923, 364 стор.) і «Міжнародна господарська політика» (випуск I, Подєбради, 1924, 256 стор.). Обидві останні пуб-

лікації появилися обмеженим тиражем (300 екземплярів), бо були призначені виключно для потреб слухачів УГА. Це були перші цього роду високошкільні підручники українською мовою. «Треба підкреслити, що обидва підручники проф. С. Гольдельмана є й сьогодні єдиними посібниками для українських високих шкіл з ділянки економічної політики», — каже Б. Винар («Сучасність», ч. 1 за 1965, стор. 93).

Автор цього нарису мав нагоду бути свідком творчих зусиль С. Гольдельмана при виготовленні обох підручників як з боку новітніх наукових досягнень, так і з боку задоволення педагогічних вимог. Гольдельман ставився до цієї праці надзвичайно сумлінно: якнайпильніше добирав відповідні тексти чужомовних авторів, перекладав їх на українську мову і з'ясовував ці тексти при допомозі власних коментарів. Упорядкувавши в той спосіб зміст підручника, він звернувся до своїх студентів, з якими підтримував ближчі взаємини, з пропозицією, щоб вони допомогли йому виправити українську мову. Він не соромився того, що в письмовій формі українська мова справляла йому деякі труднощі; при цьому слід підкреслити, що таких труднощів він не мав у своїх викладах. На цьому місці нагадаю, що С. Гольдельман знаменито володів мовою їдиш і німецькою та російською мовами. Я мав також честь належати до кола його довірених студентів, які допомагали йому «мовно редагувати» згадані підручники. Так спільними зусиллями мова обох підручників вийшла непоганою, що зокрема стосується економічної наукової термінології.

Свою поведінку в цій справі Гольдельман мотивував тим, що, поперше, добра літературна мова дає запоруку для кращого вивчення даного предмету; подруге, позиція викладача в українській високій школі вимагає, щоб він достатньо володів українською мовою; потрете, йому як євреєві важко було до того часу досконали вивчити українську мову; почетверте, студенти, що беруть активну участь у виготовленні підручників, завжди матимуть з цього надзвичайну користь.

Наш професор був знаменитим промовцем. Свої дисципліни він викладав з захопленням і приковував увагу кожного слухача. Вплив на студентів посилювався ще тим, що професор дуже дбайливо підготовлявся до кожного свого викладу. Він, людина єврейської національності, вів свої виклади такою гарною українською мовою, що дехто з-поміж слухачів аж ніяк не міг дорівнювати йому в знанні цієї мови. Цей факт піднісв його авторитет, робив його лекції дуже ефективними і сприяв кращому засвоєнню змісту викладів.

Заходами С. Гольдельмана в березні 1924 був заснований Кабінет народного господарства на зразок такого кабінету Київського комерційного інституту. При цьому кабінеті УГА працювала також Комісія для складання українського словника економічних наук під керівництвом нашого ювілята.

Назагал обставини для навчання в УГА були дуже сприятливі для студентів не тільки тим, що майже кожний слухач був забезпечений стипендією, а також і тим, що на близько 1 000 студентів було аж понад 100 осіб педагогічного персоналу, тобто один викладач припадав на 10 слухачів. До того майже всі професори, в тому числі також С. Гольдельман, постійно жили в Подебрадах, що давало можливість зустрічатися з ними поза викладовими залами. Це мало свій вплив на всебічне виховання студентів і сприяло затісненню зв'язків між ними і професурою.

Соломон І. Гольдельман належав до групи тих професорів, яких еднали надзвичайно теплі дружні взаємини із студентами. Він трактував їх як своїх «молодших колег», не вилазячи на якісь хідлиці «професорського моралізаторства». А між цими «молодшими» були вчителі, урядовці, військовики та кооператори — в більшості колишні вояки армії УНР або Української галицької армії, які тепер «тимчасово замінили зброю» на книжки та зошити. Скільки довгих дружніх розмов провели студенти саме з ним! На підставі свого життєвого та академічного досвіду він давав їм доброзичливі та приятельські поради світоглядového і практичного характеру. Наприклад, він завжди радив своїм слухачам якнайосновніше використовувати сприятливий для них час перебування в стінах академії, бо після закінчення студій важко буде знайти вільний від праці час, щоб поглиблювати та поширювати свої знання. Але й він сам постійно «вчився» дуже інтенсивно, щоб бути в курсі справ своїх дисциплін. Завдяки наполегливим студіям він пройшов упродовж 12 років усі ступені академічної кар'єри — від асистента в 1913, лектора в 1917, доцента в 1922 до професора УГА від 16 січня 1925. Залишалося йому ще здобути науковий ступінь доктора економічних наук, але світова завірюха 1939 року перешкодила йому в цьому. Лише в грудні 1960 мюнхенський УТГІ вшанував свого засновника та заслуженого професора титулом почесного доктора у зв'язку з його 75-річчям, а в червні 1964 Українська вільна академія наук у США обрала його своїм дійсним членом.

У 1933 році С. Гольдельман заснував у Празі вечірню Сіоністичну високу школу (тобто єврейський вечірній університет), де працювало 30 викладачів і студіювало понад 200 слухачів. У цій школі разом з Гольдельманом викладали найкращі інтелектуальні сили з-поміж сіоністів у ЧСР. Перебуваючи тут у рідному оточенні, він мав нагоду виявити максимум своїх організаторських та педагогічних здібностей. Він заангажував до викладів у цьому єврейському вечірньому університеті також декого з своїх українських колег, наприклад, проф. Ольгерда Бочковського та доцента Панаса Феденка.

Окремою сторінкою в педагогічній праці С. Гольдельмана є його активна участь у підготові заочного навчання УГА. Ця справа має свою історію. У 1927 році Микита Шаповал, голова Українського гро-

мадського комітету в Празі, поїхав до США, щоб там серед української еміграції організувати фінансову допомогу для українських наукових установ на чужині. Цікавлячись соціологією (або, як він окреслював, «громадознавством»), М. Шаповал використав свою подорож також для студійних цілей, докладно знайомлячись із широко розгалуженою системою заочної освіти у США. На його думку, така форма освіти та самоосвіти — загальної і спеціальної — надавалася зокрема для української діаспори в багатьох країнах. Повернувшись з США, М. Шаповал організував при Українському соціологічному інституті ім. М. Драгоманова «Український робітничий університет», навчання в якому велося заочною метою. Треба визнати, що нова навчальна освітня установа мала значні успіхи. До участі в праці були запрошені українські науковці в ЧСР, у тому числі також Соломон І. Гольдельман.

Останній написав у 1927-28 рр. для УРУ курс «Промисловість України». Цей курс, як й інші подібні курси, складався з циклу викладів з текстуальною та контрольною частинами; остання у формі запитника. На розіслані абонентам (студентам-заочникам) виклади С. Гольдельман отримував контрольні відповіді студентів, з якими він вів дуже жваве листування.

Коли виникла загроза ліквідації УГА, проф. Гольдельман на зазначенні професорської ради УГА в 1931 році виклав плян для заснування Українського технічно-господарського інституту (УТГІ), навчання в якому мало б вестися заочною метою. Фінансування інституту було організоване на зразок сіоністичного Єврейського народного фонду, що, до речі, сталося за порадою Гольдельмана, який у цій справі посідав великий досвід. Пожертви для УТГІ, який з 20 липня 1932 фактично почав діяти як українська високошкільна установа заочного навчання, стали напливати від українців в усьому світі. У січні 1936 УГА формально перестала існувати. До 1939 року, тобто до виїзду С. Гольдельмана з Чехо-Словаччини, УТГІ обслужив понад 1 000 студентів-заочників у різних країнах, у тому числі передусім у західних областях України.

Наш єврейський професор, увійшовши в склад професури УТГІ, уклав та вів курс «Економіка промисловости» (видання УТГІ ч. 17, Подебради, 1933-34, 200 стор.). Одночасно він був обраний заступником голови Товариства прихильників УГА (ТПУГА), завданням якого було організувати фінансову базу для діяльності УТГІ.

У 1934 році при вже згаданій вечірній Сіоністичній високій школі заходами С. Гольдельмана був заснований Відділ заочної освіти, який циклостильним способом розмножував виклади цієї школи і розсилав їх у тисячах примірників абонентам не тільки в ЧСР, а також у Палестині та США. Серед цих викладів був також курс С. Гольдельмана «Єврейське господарство в діаспорі», який появився німецькою

мовою.*) Згодом цей курс був перекладений угорською мовою (Темішвар, 1939); мовою їдиш він був опублікований у газеті «Цукунфт» (Нью-Йорк, 1937), а скорочений переклад гебрейською мовою надруковано в Єрусалимі в 1945 році.

У серпні 1939 проф. Соломон І. Гольдельман виїмаючись з Європи до Палестини і оселився в Єрусалимі. Користуючися своїм європейським — єврейським та українським — досвідом у ділянці заочної освіти, він заснував у 1940 році в Єрусалимі Інститут для сіоністичної освіти з заочною метою навчання. Цим інститутом він керував до 1960 року. З повстанням держави Ізраїль у 1948 році в інституті був організований також курс державознавства.

У своєму житті ювілянт заініціював та організував чотири високошкільні інститути заочної освіти: два українські — в Празі та Подєбрадах, і два єврейські — в Празі та Єрусалимі. При цьому він визначився не тільки як знаменитий організатор та добрий адміністратор, але також як талановитий педагог, інтересний викладач та популяризатор наукових знань. Не слід забувати, що й у видавничій ділянці він міг записати значні успіхи.

З цього нарису я свідомо виєлімінував справи, що стосуються його громадської та політичної діяльності. Свій нарис я запланував як скромний спогад вдячного учня про свого професора — про небуденну людину в ділянці єврейсько-українських взаємин; як спогад про єврейського педагога української студіюючої молоді.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

*) „Jüdische Galuthwirtschaft“. Zionistische Volkshochschule und Fernunterricht in Prag. I Zyklus: Nationalproblem und Judentum. Prag, 5695 (1934-35), 47 S.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Мітотворча спадщина

ПАТРИЦІЯ КИЛИНА, *Легенди і сні. Вид-во Нью-Йоркської групи, Нью-Йорк, 1964. 60 стор.*

Перша збірка віршів Патриції Килини «Трагедія джмелів» появилася у 1964 році; торік появилася друга — «Легенди і сні». Деякі вірші в збірці друкувалися раніше («Нові поезії»); збирання творчості останніх років в окремій книжці удоступнює її читачеві, унаочнює її існування (ми ж так легко забуваємо про наших поетів) і уможливило роблення висновків.

Звучанням своїм ця збірка нью-йоркськогруппівська. Лексика, синтаксис, будова вірша, — словом, усе намацальне, — свідчать про час і місце постання. Ненамацальне підложжя цих віршів, проте, постає з неозорого кола мітів. Своєю архетипністю це підложжя водночас особисте й всесвітнє.

Насамперед, одначе, хочеться звернути увагу на деякі зовні відокремлені явища в цих віршах. Найпомітніше для рецензента явище — це ненормальні (але не конче тому неправильні) мовні звороти:

«У літнім пополудні» (краще було б «улітку по полудні») (стор. 3),

«в полудні тихім» (стор. 4);

«зі» там, де частіше вживається «(і)з» —

«лише ти одна зі всіх» (чому не «одна з усіх»?) (стор. 4),

«Ой, стій зі стовбуром над водою...» (стор. 7),

«...шовкова суконка, фіолетова зі зеленою шовковою бахромою...» (стор. 25),

«...капельох зі зеленим вуалем...» (стор. 26);

західньоукраїнські форми дієслова «падати» —

«Пади перед вітром,
пади перед бурею,
перед блискавкою пади, сосно...» (стор. 7),

«паду-паду на коліна перед гніздами...» (стор. 27),

«...біл
паде поволі від арки...» (стор. 52);

незвичні для української мови конструкції з дієприкметником —

«Дивилися...
на невольників, збираючих ладан із дерев» (стор. 50),

«...не біймося...
кричачих героїв...» (стор. 29),

«...прилетіли голуби,
що сіли на співаючих убитих...» (стор. 46),

«І по дорозі ми бачили Елія
Галла,
також втікаючого з останками своїх солдатів...» (стор. 50),

«Він є темний дикун з чорними очима,
несучий золотий ніж...» (стор. 56-57),

«Ми знайшли дівчаток, тримаючих кроликів...» (і по-українському звичайно «кріликів») (стор. 44),

«Є бліді туристи, шукаючі якогось
незнаного порту...
або шукаючі села із цеглин,
спечених у сонці...»

(прийменник «у» замість «на» либонь під впливом англійчини) (стор. 33);

конструкції, в яких прями́й додаток поставлено в знахідному відмінку, тоді, коли він частіше ставиться в родовому, —

«... чоловік ... подивився крізь

вікно,
неначе щось шукаючи на бере-
зі...» (тут, на додаток, і порядок слів важкий до сприймання: «шукаючи чогось» у контексті вимовлялося б куди легше) (стор. 18);

чуже звучання має й таке речення —

«Олександр Великий плаче над пригорщеною гвоздики, він, який шепотів лише трохи тому, „Гвоздика, гвоздика“». (квіти, поперше, тримають жмутком або пучком; «лише трохи тому» — калька з англійської) (стор. 49);

разюче надуживання «є» —

«Хоч моє життя є спокійне,
хоч я ще молода,
я вже є знавець страхіття і змі-
їв...» (стор. 40),

«Руїни завжди є далекі,
і слава завжди є стара». (стор. 52),

«... моє місто є занове для прокльонів,
... моя сім'я є занова для трагедії...» (стор. 56),

«... наші смерті є минулі...»
(тут краще було б мати активне дієслово «минули») (стор. 49),

«Найстарші церкви є музеї
і кості у криптах є скарб;
молитви усі є розтерті
і без самоцвітів і фарб». (стор. 52);

«дальше» замість нормативного «далі» —

«Важкі є мої члени
і дальше не піду».

«І вони пішли дальше...» (стор. 26),

«... пташка сиділа дальше...» (стор. 22);

західньоукраїнське «зобачив» —

«І тоді він зобачив дівчину...» (стор. 25);

обернений порядок слів у передаванні прямої мови —

«„Ми йдемо“, він відповів». (стор. 25);

неукраїнська форма «мха» (мало б бути — моху) —

«Ми віримо в привиди сильно віддаленим кредом мха». (стор. 52).

Мовною розлогістю, яка перше помічається в тому таки «є», позначене й проникнення «десь»:

«Десь вітер віє,
я не знаю де...» (стор. 58).

В інших місцях розлогість поширюється на цілі рядки. Так, у дуже доброму вірші «Могила Іфігенії» дратують як непотріб, що майже ображає розум читача, такі рядки, які фактично нічого нового не дають:

«Ми шукали Іфігенію —
це значить, шукали її могилу,
бо вона вже померла...»

І не тяжко було
знайти її могилу —
Евріпід описує місце
в п'єсі про неї...» (стор. 43).

А подекуди зайвими здаються цілі дворядки, бо звучать вони, як прищита мораль (останній дворядок у вірші «Голка», стор. 37).

Українськомовні літератори в минулому звертали багато уваги на нормативність і чистоту своєї мови. Розглядати тут причину (порівняно коротка традиція сучасної літературної мови та соціальна функція українського письменника) не

потрібно. Англomовні письменники ставилися до своєї мови звичайно толерантніше, бо дотримування всіх норм не здавалось їм передумовою розвитку мови. Вони радо використовували всі мовні шари для того, щоб писати якомога виразніше й об'ємніше про людське життя. Але нелітературні шари вони пристосовували в своїх творах тільки тоді, коли їм треба було схарактеризувати персонажів, чи в прямій мові. На українських поетів толерантне наставлення вплинуло, і вони самі часто вважають, що мовна функція поета — не боротьба за унормування й вироблення мови, а поширення її засягів шляхом допускання всього мовного матеріалу, який трапляється. За словами Богдана Бойчука, «поет місить і ломить мовний матеріал відповідно до вимог звукової і ритмічної композиції (за правилами, чи проти правил граматики, бо граматики існує для гімназистів)».

Безперечно, правила нормативної граматики не святощі. Але українська мова посідає таку різноманітність морфологічних і лексичних форм, що поет сливе завжди знайде потрібний йому взір, не силувавши й так хисткі норми. До того ж, українські поети, на відміну від англomовних, не пробують передавати відчуття чужого мовомислення, не контрапунктують, наприклад, літературну мову й мову негрів або міської молоді. Либонь шукання й здійснення таких ефектів вимагало б ґрунтового переосмислення поетичної мови. Український поет, вирвавшись з традиції Рильського й Ореста, може й міг би здійснити таке переставлення, яке в англійській прозі здійснив Джойс. Але члени Нью-Йоркської групи не виявляють такого шукання (і це не закид, а спроба сконстатувати факт). Поки вони пишуть українською мовою й не роблять поважних спроб проникнути в інші мовомисленні світи засобами своєї мови, їм, мабуть, буде доцільніше писати нормативною літературною мовою.

Патриція Килина включила в

свою збірку тридцять один вірш. Усі вони виявляють талант, але яка третина вирізняється промовистістю й вивершеністю. Один з цих кращих віршів, по-моєму, — це «Могила Іфігенії», який, всупереч тим кільком відступам від норми, що їх я згадав вище, можна вважати за велике досягнення. Не маючи місця процитувати цілість, пропоную лаконічні перші рядки:

«Лопата сонця
вдаряє в камінь,
небо сіє
темний пил». (стор. 43).

Неуточнена перша особа множини, від якої ведеться оповідь, притягає читача до співучасті в шуканні могили, а коли поетка пише:

«ми, що потребуємо сестри й дочки,
що потребуємо жертви й жриці...»,

читачева співучасть дає йому зрозуміти, що міг і сьогодні конечний для життя, що всі ми потребуємо жертви й жриці і всі ми мусимо казати:

«Вибач, Іфігеніє,
за цю другу смерть».

У вірші «Між століттями» поетка парадоксами виявляє свій позачасовий зв'язок з природою, свою співучасть у її процесах:

«Я молодша від молока,
старша від каменя.
Я мудріша від гриба,
дурніша від води.

* * *

Я напівнародилася,
і теж напівумерла.

* * *

Я вільна від часу,
я — полонена години.
Говоріть до мене вчора,
говоріть про мене сьогодні.
Я напевно не існую,
бо думаю забагато». (стор. 30).

Але цей зв'язок, виявляється, може й перериватися. У вірші «Забути зеленіти» [Килина говорить:

«Звичайно я чекаю на весну,
чещу волосся, щоб трава росла;
я перша людина, що йде до парку,
перша, що носить жовту суконку.

* * *

Кожної весни я така нерозумна,
а цього року —
я не знала, що весна прийшла,
і я забула зеленіти. (стор. 26).

А у «Спадщині, віршеві, що до-
цільно стоїть першим у збірці, пра-
баба передає «карбований вірш»:

«Листя має
свій час падати,
і квіти марніти
під південним вітром,

а лише ти,
одна зі всіх,
маєш усі пори
на свою смерть». (стор. 4).

Оце й є той мітологічний, архе-
типний світ, про який мовлено на
початку. Він постає з основного ку-
льтурного взору, що побудований
на «колективній підсвідомості» (тер-
мін Юнга). Взір дозволяє поетові
будувати паралелі між становищем
сучасної людини і людини правіч-
ної. Міт, — писав Еріх Фромм, — це
вістка, яку ми передаємо від себе до
себе, це таємна мова, яка дозволяє
нам говорити про внутрішні події
зовнішньою формою. Завдання по-
ета — з матеріалів підсвідомості
творити первинну істину міту.

Англомовна критика вже півсто-
річчя присвячує багато уваги архе-

типам і мітам у літературі. Викори-
стовуючи праці Едварда Тайлора
«Примітивна культура», Джеймса
Фрейзера «Золоте гілля» і твори
Карла Юнга, такі критики, як Гіл-
берт, Моррей, Андрю Ланг, Джесі
Вестон, Мод, Бодкін, Нортруп Фрай,
Річард Чейс і Леслі Фідлер, не
стільки пробують оцінювати літера-
турний твір, скільки пояснювати, чо-
му він приваблює читача. Вони ви-
шукують і пробують доводити існу-
вання в творі основних узорів, без
яких людина не може жити.

В українській літературі один Бог-
дан Рубчак, здається, пристосував
методу, що її виробили англосакські
критики. (Див. його есей «Міти ме-
таморфоз у поезії Антонича» —
«Слово. Збірник 2», Нью-Йорк, 1964,
стор. 128-154.) А чейже українська
критика має до послуг не тільки до-
сягнення англомовної антропології
та критики, а й таку багатющу на
матеріалі працю як «Звичаї нашого
народу» Олексі Воропая. Перед нею
стоїть завдання продовжити початий
Рубчаком розгляд творчості Анто-
нича та приступити до ще інтен-
сивнішого розгляду Андіївської та
Барки, Осьмачки, Килини й Ляту-
ринської.

У цій рецензії я міг лише попро-
бувати дати вказівку на шляхи мі-
тологічно-архетипного тлумачення
віршів Патриції Килини. З розгляду
культурної спадщини, яку всі ми,
що говоримо й пишемо українською
мовою, посідаємо як спадкоємці пер-
винної людини, і починаймо буду-
вати культуру новочася.

М. ЦАРИННИК

Історичний роман про султаншу Роксолянну

Микола Лазорський, Степова квітка, історичний роман.
В-во «Дніпрова Хвиля», 1965, 364 стор.

М. Лазорський, що тому кілька
років став відомий ширшій україн-
ській читацькій публіці на еміграції
романом-хронікою про гетьмана Ки-
рила Розумовського, в якому дано
портрет цієї людини Гетьманської

України і змальовано кінець ко-
зацької автономної держави, вибрав
собі за тему другого історичного ро-
ману початки козацького руху і йо-
го консолідацію, на тлі якого вири-
нає постать небуденної української

жінки, що увійшла в історію як Роксоляна, дружина Сулеймана II (Великого або Блискучого). Незвичайну «кар'єру» Насті Висовської — султанши Роксоляни, автор розгортає разом з важливими подіями нашої історії 16 століття. Хоч Роксоляна і є центральною постаттю твору, автор і на цей раз, наче хроніст, розгортає широке полотно історичних подій, що охоплюють час від початку 16 ст. майже до його кінця. Він намагався зв'язати історію сотниківни Насті Висовської-Роксоляни з цілим рядом відомих на той час особистостей, щоб створити цікаву фабулу, потрібну для його задуму. Спершу короткий зміст твору.

Князь Михайло Глинський, один з наймогутніших магнатів України на переломі 15-16 ст., піднімає бунт проти великого литовського князя і польського короля. Він прямує до того, щоб після смертельного удару, якого він завдав татарам, і розпаду Золотої Орди звільнити українські землі від чужого литовсько-польського ярма і відбудувати Київську державу. Князь шукає собі союзників поміж українськими магнатами та в Москві, при чому намагається зв'язатися з царським родом через одруження царя з княжною Оленою Глинською, племінницею князя. Цар посилає допомогу, однак надто слабу, щоб у спілці з козаками Глинського побити литовсько-польське війсьско. Це повстання не підтримали українські магнати, на допомогу яких покладався М. Глинський. Найбільше перешкодив князь Константин Острозький, що заявив свою лояльність польському королеві і воював проти Глинського. Після поразки Глинські втекли до Москви, де вони дали намагалися приєднати царя для своїх антилитовсько-польських цілей. Але після короткотривалого впливу на царському дворі Михайло Глинський попадає після смерті Василя III в неласку, а царицю Олену, матір Івана Грозного, отруїли московські бояри. Разом з Михайлом Глинським втікав до Москви і його швагер, молодий лицар Ярема Сангуш-

ко, якого в боях важко поранено. Пан Ярема заручений з сотниківною Настею Висовською, освіченою шляхтянкою з Полтавщини, що здобула освіту в одному з чернігівських монастирів, де її вчив латини і греки о. Ізидор, грек родом з Стамбулу. Ще перед повстанням М. Глинського поляки зруйнували цей монастир і розігнали учнів та ченців. Настя Висовська виїхала разом з своєю тіткою в супроводі нареченого до батьківського маєтку на Полтавщину в село Санджари. На поклик М. Глинського Ярема Сангушко залишив наречену, з надією незабаром вернутися і відбутися весілля. Але втягнутий у повстання молодий Сангушко подається у Москву. По кількох роках повернувшись на Україну, він не застав Насті Висовської в Санджарах: при несподіваному наскоку татар її забрали в полон з іншими дівчатами. Татарський хан вирішує подарувати гарну полонянку турецькому султанові. Настя дістала супровідницю, теж українську дівчину, Оксану, яка залишилася до кінця життя вірною подругою Насті. У Стамбулі Настя стала дружиною Сулеймана Великого, якому припала до вподоби красою та освіченістю. Тут Настя стала «Степовою квіткою» — Роксоляною. Хоч вона зовні приймає мусульманську віру, в серці лишається християнкою. Під впливом свого колишнього грецького вчителя, о. Ізидора, Роксоляна намагається впливати на зовнішню політику султана. Грек Ізидор вбачає в зростаючій козацькій силі охоронника православ'я проти агресивного єзуїтського ордену, що «огнем і мечем» хоче златинити Україну. Не зважаючи на шкоду і удари, яких завдають Туреччині козацькі напади, Роксоляни дається раз-у-раз скерувати лють султана на інших ворогів, головне на Австрію, столиця якої мала б стати центром всемогутньої Османської імперії.

До Запорозького Війська, яким керує князь Дмитро Вишневецький, приєднується, повернувшись з Москви, Ярема Сангушко з своїми ко-

заками. Після довгих розшуків за нареченою та плянів її визволити він, нарешті, зрікається цього наміру і стає тісним співратником Байди. Разом з князем Дмитром Ярема Сангушко вибирається на чолі Запорозького Війська в Молдавію, щоб допомогти воеводі Івоні скинути турецьке ярмо. Хоч турецьке військо зазнає під Сучавою великої поразки, вони обидва схоплені в полон і привезені до Стамбулу на страту. Оксана, подруга Роксоляни, є свідком цієї страти, однак не зраджує тяжко хворій султанші, що разом з князем страчено і її нареченого. Але на смертному ложі Роксоляна сама дізнається про це. В останні хвилини свого життя вона скеровує султана іти на Відень і тим самим охороняє Україну від плянованого султаном походу проти Запорозької Січі.

Як бачимо, автор намагався дати широку історичну картину 16 ст. з різними аспектами тодішнього життя: релігійним, культурним, політичним і соціальним. Він кінчає свою розповідь мажорним акордом: зростання козацької сили давало на переломі 16-17 ст. надію на визволення з-під польської влади.

Навіть у історичному романі має письменник право на «фікцію», тому читача не сміють дивувати деякі розбіжності між описуваними подіями й історичними фактами (так, його героїня під час повстання Глинського 1507-08 була вже зарученою панною, тоді як справжня Роксоляна жила в 1505-1561 рр.).

Не відповідає історичній правді, що князь Дмитро Вишневецький ішов з своїми козаками на допомогу воеводі Івоні в Молдавію, з приводу чого там відбулася велика битва між козаками і турецькими яничарами. Тут автор змішав ролю Вишневецького з ролю отамана Свірчевського, що кілька років пізніше допомагав воеводі Івоні в війні проти турків. Байда Вишневецький ішов у Молдавію як один з претендентів на молдавський трон, висунутий польською шляхтою, що в той час втручалася у молдавську внутріш-

ню політику. Байду разом із вірним співратником зловили в засідці молдавські бояри турецької партії і видали султанові.

Багато подій з релігійної боротьби православія з агресивною римокатолицькою церквою, що мали місце в першій половині 17 ст., автор пересуває в 16 ст. Центральні землі в час описаних в романі подій належали до Великомо Князівства Литовського, а тамошня шляхта сильно симпатизувала кальвіністичному рухові. Ідеї кальвінізму були занесені в 16 ст. і на Україну (головне на Волинь) молодими шляхтичами, що студіювали по німецьких університетах. Проти кальвінізму й був скерований спершу сильний єзуїтський наступ, який розпочався на наших землях щойно в 1570-их рр., отже тоді, коли акція роману вже закінчена. Шкода, що автор керується при розгляді релігійного питання якимсь, може й не-свідомим, антикатолицько-єзуїтським комплексом. Здаємо собі справу, що із зміною віри покинули наш народ впливові магнацькі роди, в наслідок чого Польща могла запанувати на наших землях, однак ці питання треба розглядати нижі вже без пристрасти. Князь Константин Острозький, що увійшов у нашу історію культури як великий меценат православія, у творі М. Лазорського представлений як національний зрадник, що задля почестей і привілеїв виступає проти М. Глинського, який хоче скинути чуже ярмо і відбудувати Київську державу.

Автор сильно ідеалізує деякі відносини в нашому минулому (православну церкву, козацтво, культурний рівень України 16 ст.), хоч знаємо, що наше шкільництво розквітло щойно під впливом гуманістичних ідей, що йшли з Заходу через польське посередництво.

Авторова сила — в широкому літописному охопленні подій. Його постає не позначені якоюсь глибшою психологічною мотивацією, вони радше скидаються на персоналізацію певних чеснот: християнських, лицарських, людських (Роксоляна,

пан Ярема, козак Небаба, Оксана). Мову автор забарвлює тюркізмами (які вияснено в кінцевих примітках) та архаїзмами, що витворюють атмосферу описаних подій.

Не зважаючи на розбіжності між історичною правдою, зв'язаною з постатями роману чи пануючими

відносинами на Україні, і фікцією автора, М. Лазорському вдалося схопити у великих рисах бурхливі події того часу, розмашисті вольові люди якого не раз ще будуть вабити письменницьку уяву.

А. Г. Г.

Без претенсій

ГАННА ЧЕРІНЬ, «Ідьмо зі мною! Репортажі.» Видавництво Юліяна Середяка, Буенос-Айрес, 235 стор.

Репортаж читабельний жанр. Які чудові зразки його дає читачеві Європа й Америка! Все більше мандрують світом і пишуть про свої враження також українські письменники. Ще більше — письменниці. До творчості у цьому жанрі має хист і Ганна Черінь. Її журналістичну хватку зраджують і зібрані в «Чорноземі» вірші. Для письменниці Черінь характерна репортерська «дистанція» від життєвого матеріалу. До цього хисту її добре пасують і суміжні (в неї суміжні) нахили: типово український гумор, цілком народний, до речі, анекдота, пародія. — Ціла грядка здібностей, спектр.

Про вдачу, людську й творчу, письменниці найлегше довідатися: прочитайте лишень заголовки й підзаголовки розділів у книзі репортажів про подорожі Америкою «Ідьмо зі мною!». — Тільки перший нарис у ній про Берлін під час світової війни і про український світок довкола газети «Голос». Українських гнізд шукає авторка по Америці. Від Нью-Йорку до Каліфорнії, від Фльоріди до степів і міст Канади. — Не тільки шукає, звичайно, а й

знаходить вона своїх компатріотів і земляків, часом таких звичайних і наче рідних, а часом незвичайних і цікавих. Психологія її героїв при тому — чи не на жаль? — ніде й ніколи не подається контрастово. Вони разом творять органічну єдність.

Книга написана гарною мовою. Проте в цілому текст книги, книга як текст, занадто наблизений до «відпочинкового». Малюнки, лінії надто легкі й рідкі. Книгу репортажів слід щільніше виповнювати змістом, сміливіше напинати в ній силові лінії можливо високої напруги, розквітчувати оригінальними думками й асоціаціями.

Наступна книга Ганни Черінь про її подорожі великими світами мусять бути ваговитішою за попередню, настільки нам відомо, першу. Бо, маючи талант, нічого боятися складних завдань. Крім того, час уже плянувати, писати й видавати не газетні й журнальні нариси, а книги, широко закреслені твори. Не треба боятися «непретенсійної претенсії», дерзання.

О. Із.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Конференція про неросійські народи СРСР

В американському Брендейському університеті біля Бостону 29, 30 і 31 жовтня відбулася конференція, присвячена сучасному становищу неросійських народів Радянського Союзу. Конференцію влаштував Інститут для східноєвропейських єврейських справ при згаданому університеті. Метою конференції було розглянути сучасні тенденції національної політики КПРС щодо неросійських народів; оцінити, наскільки здійснюються в житті постанови ХХІІ з'їзду КПРС про злиття націй, тобто знищення етнічно-культурних окремішностей неросійських народів; проаналізувати питання опору цих народів політиці русифікації, питання вивозів їх фахових кадрів поза межі їхніх республік, колонізації їхніх етнічних земель росіянами та зрусифікованими елементами і у зв'язку з цим оцінити, які перспективи стоять перед неросійськими народами.

Щоб шукати відповіді на ці питання, згаданий інститут запросив 20 видатних американських дослідників Радянського Союзу, у першу чергу професорів американських університетів — Колумбійського, Гарвардського, Джорджтаунського, Віскансінського, Месечусітського інституту технології, Міського каледжу в Нью-Йорку та інших. Серед доповідачів було двоє професорів українського роду — проф. Ярослав Віскансінський, Месечусітського індії про УРСР, та економіст Всеволод Голубничий.

Ось деякі погляди, висловлені на конференції.

На думку проф. Дж. Армстронга, до найбільш загрожених русифікацією народів СРСР належать українці, білоруси і євреї. Якщо йдеться про українців та білорусів, то їх Москва розглядає як головний — побіч росіян — резервуар кадрів у будівництві імперії. Українцям вона навіть пропонує співпартнерство, але за ціну повної асиміляції,

тобто відмовитися не тільки від власної державності, але також від етнічно-культурної окремішності. Особливо небезпечна русифікація для неросійських народів у зв'язку з процесом урбанізації та соціальної мобільності цілих груп населення, наприклад фахових робітників і спеціалістів. Змушені покидати рідні землі і працювати в РРФСР або в інших республіках, вони русифікуються, не маючи власних шкіл, книжок чи преси. Армстронг вважає, якщо не прийде до змін у національній політиці КПРС під тиском самооборони неросіян і якщо до того часу втримається СРСР, то до кінця цього століття Москва може повністю зрусифікувати згадані мобільні елементи неросійських народів.

Велику загрозу для неросійських народів бачить також лінгвіст проф. Дж. Орнстін. На його думку, русифікація пов'язана з урбанізацією, а далі з намаганням уніфікувати всю технічну термінологію, чим насильно гальмується розвиток мов неросійських народів. В умовах т. зв. багатонаціональної держави мова панівної нації веде до гніту над мовами інших націй, зокрема коли мову панівної нації намагаються накинути як «другу рідну мову». Але доповідач рівночасно називає численні приклади посиленого опору неросіян існуючому курсові русифікації, висловлюючи погляд, що на мовному фронті сьогодні відбувається в Радянському Союзі найбільш завзята боротьба.

В іншому розрізі аналізував національне питання в Радянському Союзі дослідник Колумбійського університету, д-р С. Бялер. В його оцінці Радянський Союз опинився сьогодні в глибокій кризі, а її причиною є, між іншим, також національне питання. Це пов'язане з постійним ростом націоналізмів серед неросійських народів, які вимагають для себе рівності і протесту-

ють проти колоніального приниження. Бялер твердив, що в 1956 році, отже під час угорської революції і польських заворушень, протистояли два типи націоналізмів — з одного боку, угорський і польський, а з другого — великодержавний російський шовінізм; у майбутній аналогічній кризі на арену вийдуть також націоналізми неросійських народів СРСР. Особливе місце у своєму виступі Бялер присвятив ролі української бюрократії в центральному апараті партії та уряду в Москві. Він вказував на те, що таких українців порівняно багато, але в більшості вони відірвані від українського коріння і байдужі до долі свого народу.

Про економічні аспекти взаємин між народами Радянського Союзу доповідав проф. В. Голубничий. Він критично оцінив праці деяких економістів Заходу, в тому числі й українців, які часто надто схематично ставлять тезу про економічну експлуатацію неросійських народів СРСР Росією. Навіши ряд показників безперечно економічного у дослідження неросійських народів, наприклад, вищий ступінь упромисловлення Росії та темп її росту, що видно зокрема з показників промислової продукції на голову населення в Росії і в інших неросійських республіках СРСР, доповідач рівночасно ставив вимогу ґрунтовних студій усіх показників економічного розвитку народів Радянського Союзу. Лише на базі таких даних можна буде відтворити повну картину господарських взаємин між всіма республіками СРСР. Доповідач вказував також на те, що економічна дискримінація неросійських республік Москвою завдає серйозної шкоди усій радянській економіці.

Інші доповідачі говорили про становище окремих народів СРСР чи поодиноких груп народів. На думку трьох доповідачів (В. Олверт, М. Ріфкін, Дж. Султан), тюркські народи — узбеки, татари, казахи, туркмени, киргизи — порівняно мало піддаються русифікації, бо тільки один процент з них задекля-

рував під час перепису населення, що російська мова є їх рідною мовою. Натомість ці народи більше загрожені колонізацією їхніх земель, тобто пляновим поселенням росіян. Таким чином казахи сьогодні становлять меншість на їхній етнічній території. Але близькість Китаю, який тепер починає виявляти зацікавлення долею цих народів, ускладнює політику російських шовіністів.

Також у Прибалтиці Москва має тільки невеликі успіхи в русифікації тамошніх народів, зустрічаючись там з міцною народною самообороною (доповідач — Дж. Пеннар). Але якщо йдеться про поселення росіян та інших зрусифікованих елементів у балтійських республіках, то тут Москва завдала тим народам великих ударів. Натомість позиції грузинів і вірменів (доповідачі Дж. Накашідзе і М. Матосіян) порівняно дуже сильні. Там опір усього народу творить міцну загороду проти всяких русифікаційних заходів, а політика т. зв. злиття націй не має жадних перспектив.

Зовсім інше становище в Білорусії. В оцінці проф. Н. Вакара русифікація зробила тут величезний поступ, вивом чого є, між іншим, те, що школи з білоруською мовою навчання на ділі ліквідовані, а опір білоруського народу не є великий. Правда, в дискусії були названі численні приклади самооборони білоруського народу.

Про вияви асиміляції і самооборони українського народу говорив проф. Я. Білінський. Він вказав на парадоксальне становище, в якому сьогодні опинився український народ. З одного боку, люди українського роду є членами правлячої верхівки в Радянському Союзі, з другого — український народ мусить боротися за такі природні та невід'ємні права кожного народу, як рідна мова, школа з рідною мовою навчання, преса, література тощо. Доповідач навів ряд різючих прикладів дискримінації і насильства над українським народом у галузі мови, культури, видавничої політики, шкі-

льництва, а зокрема широко говорив про політику пляногово виселювання українських спеціалістів, головне випускників високих шкіл з України в Росію і про поселення росіян на українських землях. Говорячи про опір українського народу, проф. Білінський зачитував в англійському перекладі деякі вірші Василя Симоненка і послався на поширювану на Україні листівку з приводу процесу Погружальського, що підпалив бібліотеку Академії наук УРСР у травні 1964 року.

Окрема сесія конференції була присвячена становищу євреїв у Радянському Союзі. Три доповідачі, А. Бромберг, В. Корі, Е. Шулман, а також керівник сесії проф. Е. Гольдгеген вказували на те, що євреї в Радянському Союзі позбавлені всяких прав національної меншости, хоч як одиниці вони посідають відповідальні пости в різних галузях життя СРСР. Виконання релігійних обрядів наражається на серйозні перешкоди з боку режиму, брак єврейських шкіл засуджує єврейських дітей на поспішну русифікацію, а журнал «Советіш гаймленд», друкований мовою їдиш, не обслуговує культурних потреб єврейського населення.

Якщо йдеться про цілість конференції, то треба зробити ще такі зауваги. Це була перша конференція, організована американським університетом, на якій були поставлені під дискусію питання про становище неросійських народів Радянського Союзу. Добір доповідачів забезпечив науково-дослідний характер нарад. Для українців ця конференція була зокрема помітна тим, що

про український народ на ній говорили чи не найбільше. При тому говорили фахово, спираючись на факти. Було видно, що за останні роки дуже істотно змінилося становище, якщо мова про поінформованість в Америці в українських питаннях. Численні наукові публікації про Україну, що в останньому часі були написані англійською мовою, внесли багато світла в ці справи. В таких умовах загальникова українська інформація, до того часто з нотками пропаганди, що її тут і там ще ведуть деякі українські кола на еміграції, є зайвою витратою праці і грошей.

Треба відзначити також вагу, що її має для ознайомлення Заходу з Україною теперішній культурний обмін. На конференції було багато учасників, які в останні роки відвідали Україну і мали змогу бачити те, що досі вони вивчали тільки з книжок. У розмовах з ними відчувається, що їхні враження з України в більшості корисні для нас. Вони говорять про спустошення, яке робить на Україні русифікація, але вони також з визнанням відзначають опір української людини. До речі, цей опір і самооборона українського народу — це єдині критерії, якими чужинці міряють шанси України стати самостійною державою. З цим критерієм вони підходять до кожного неросійського народу СРСР. Тому з найбільшим визнанням учасники конференції говорили про грузинів та вірменів і тому також найбільші побоювання були висловлені щодо Білорусії.

М. ПРОКОП

До дебюту П. Т. Тронька в ОН

Стенографічний запис промови Петра Т. Тронька, що її він виголосив 7 жовтня на форумі ОН, багато в чому різниться від тексту цієї промови, надрукованої «Радянською Україною» від 9 жовтня. При порівнянні обох текстів я знайшов аж 23 місця, що їх за ТАРС пропусти-

ла «РУ», не зазначивши цих пропусків крапками. Деякі з цих місць — на два-три рядки, але є й такі, що мають 8, 10 і навіть аж 22 рядки. Правда, не всі пропуски суттєві, але, наприклад, пропущено речення, яким Петро Тимофійович привітав трьох нових членів ОН — Гам-

бію, Маледівські острови та Сінгапур.

Важко зрозуміти, чому читачі «РУ» не повинні б знати цей факт. Може, тому, що населення Маледівських островів можна вмістити в одному районі міста-героя Одеси? А Сінгапур? Мабуть, тому, що він відокремився від Маляйзійської федерації?

Хоч «РУ» відповідно скоротила промову Тронька, до її тексту додано чомусь цілий абзац, якого немає в стенографічному записі. Голова делегації УРСР не сказав на згаданому пленарному засіданні генеральної асамблеї ОН цих двох речень:

За культуру української мови в радіомовленні

У радіомовленні головну роль відіграє культура мови. Ні одно радіомовлення не може бути успішним, коли воно не передається доброю, добірною літературною мовою, включно з правильною вимовою й наголосами. Коли в розмовній мові можливі відступи від літературних норм, то в радіомовленні цих відступів не може бути. Літературна мова дикторів мусить бути бездоганною, зразковою як щодо вимови, так і щодо правильної побудови фрази. Кожний мовний деталь мусить бути добре обдуманий і чітко переданий слухачам, які звикли не тільки слухати новини, але й насолоджуватися мовою висилання. Найдрібніші відступи — чи то в галузі граматики, чи лексики, чи наголосу — неприємно вражають слухача, справляють враження незнання основ літературної мови чи літературного наголосу. Не так наголошене одне слово псує весь ефект радіовисилань.

Ми хочемо поділитися враженням, яке створювалось у нас протягом ряду років слухання радіовисилань в Америці й Канаді, і подати відповідні зауваження, щоб боротьба за культуру мови і в цій ділянці мала певні наслідки. Приклади, що ними ми ілюструємо відступи від

«Доти, поки колоніалізм не буде остаточно викоринений, на нашій землі не можуть бути утверджені рівність прав і свобода великих та малих народів. Раніш поневолені народи повинні нарівні з іншими мати право і можливості вирішувати долю світу».

Шкода, що він не сказав цього в своїй промові. Може цими словами він викликав би когось з-поміж делегатів на дискусію про конечність остаточно викоринити також російський колоніалізм, явно практикований у неросійських республіках Радянського Союзу.

Р. Л. ХОМ'ЯК

норм літературної мови, записані так, як їх було чути через радіо. Наші спостереження стосуються трьох основних галузей мови: граматики, лексики і наголосу.

1. У галузі граматики ми часто чуємо недотримування правил фонетики й правопису: «східна Європа» (зам.: східня Європа), «делегат» (зам.: делегат), «хворіб» (зам.: хвороб), «шкід» (зам.: шкод), «найблищих» (зам.: найближчих), «розпочнеться» (зам.: розпочнеться) та інш.

Творення штучних, не вживаних в українській мові форм: «зударення поїздів, порвання дипломатичних відносин, спортивні відділення, комуністичний Китай обов'язаний постачати, президент розсвітить ялинку» та ін.

Неправильне закінчення родового відмінку: «Цей сателіт є свого рода орбітальною сонячною обсерваторією» (зам.: свого роду), «обстріляв судно з кулемета» (зам.: з кулемета).

Назва міста звичайно відмінюється, але назва штату чи області не відмінюється, напр.: «живу в Нью-Йорку», але: «живу в штаті Нью-Йорк». У радіомовленні дуже часто плутаються ці форми, тобто вживається форми штату чи області

замість форми міста: «В місті Евіян» (зам.: Евіяні). Так само неправильно вжито займенника при заперечному дієслові в формі називного замість родового: «Кастро проповідував, щоб американці відвідували Кубу, і додав при тому, що він не має ніщо проти того, щоб громадяни Куби відвідували Сполучені Штати» (зам.: нічого).

При числівниках 2, 3, 4 іменник вживається тільки в формі називного множини. Але в радіомовленнях часто це елементарне граматичне правило порушується: «...силою в 4 разів більшою» (зам.: в 4 рази). Це порушення часто буває тоді, коли між числівником й іменником стоїть слово «половина». Редактори і диктори чомусь вважають, що такий числівник уже виходить за межі колишньої двоїни, і вживають іменника в формі родового множини: «...до Гонг-Конгу прибуло нелегально яких чотири з половиною тисяч втікачів» (зам.: тисячі), «Батерії... важили б три з половиною тонни» (зам.: тонни), «Португалія має дві з половиною тисяч вояків» (зам.: тисячі), «чотири з половиною мільйонів студентів» (зам.: мільйони). В іншому радіомовленні, навіаки, при числівникові 5½ вжито іменника в формі родового однини замість множини: «п'ять з половиною відсотка» (зам.: відсотків). В тім же радіомовісильанні ми раз-у-раз чуємо перелічування хвиль висилан по-шкільному з доданням слова «цілих», тоді як насправді воно тут не потрібне: «31 ціла і 55 сотих» (зам.: 31 і 55 сотих).

Особливо багато помилок трапляється в синтаксі, в будові фрази. Фрази часто бувають незграбні, штучні, розтягнені, з невідповідними формами слів. Наприклад: «Президент Кеннеді запевнив президента В'єтнаму про намір США допомогти досягти вищого житлового рівня за допомогою економічного розвитку» (зам.: шляхом економічного розвитку), «Члени Бундестагу гучними олесками привітали заклик Аденауера, щоб вони не до-

зволити на те, щоб на їх ставлення до франко-німецької угоди мали будь-який вплив» (зам.: заклик Аденауера не дозволити, щоб на їх ставлення...), «Кореспонденти питали (запитували) також Діна Раска, чи правдою є, що Франція, мовляв (нібито), не погоджується з Сполученими Штатами» (зам.: «... чи правда, що Франція...»), «Є ще й інші причини, за ддя яких робляться ядерні випробування» (зам.: ще є й інші причини ядерних випробувань), «Представник... заявив, що існує можливість, що ситуація в Бізерті стане знову нормальною» (зам.: ...заявив, що ситуація в Бізерті, можливо, стане знову нормальною), «Генеральна Асамблея схвалила також резолюцію восьми держав, в якій висловлено доручення Генеральному секретареві ООН довідатись...» (зам.: в якій доручається...), «Збройні сили Індонезії у південній частині Целебесу одержали наказ зробити остаточні готування до інвазії на територію Західної Нової Гвінеї» (зам.: остаточно підготуватись...), «Поліцаї Східного і Західного Берліну обкидали себе взаємно гранатами» (зам.: кидали одні на одних...).

Фрази з неправильним вживанням сполучників. Коли головне речення має два і більше залежних від нього підрядних речень, то засобом зв'язку між ними є той самий сполучник, який повторюється, напр., «який» або «що». Не можна їх чергувати: «... на територіях, що є під контролем комуністичних держав і жертвою яких є країни...» (зам.: і що їх жертвою є країни...).

Фрази з неправильними граматичними формами, переважно з неправильними відмінками: «У четвер президент Кеннеді прийняв на обіді в Білому Домі австрійського канцлера Альфонса Горбаха та особи, які супроводять його» (зам.: та осіб, які супроводять його), «Радянський Союз висловився за мирним співіснуванням» (зам.: за мирне співіснування), «пересунути на п'ятнадцятого берез-

дя термін переговорів» (зам.: на п'ятнадцяте березня), «Розподіл ґрунтів між селян провінції Азербайджану» (зам.: між селянами), «... він перелетів у тому часі відстань...» (зам.: за той час), «Шукається ще за тiлами десяти шахтарів, які під час катастрофи були в шахті» (зам.: шукають трупів десяти шахтарів...).

Часто доводиться чути фрази з неправильним уживанням прийменників. Прийменники вимагають не тільки певних відмінків, але й певних слів. Наприклад, при кількісних числівниках у знахідному відмінку не ставиться прийменник **в**, а тим часом через радіо чуємо: «Індія мала приблизно (приблизно) **в** триста вісімдесят чотири мільйони» (зам.: приблизно триста...).

Інші неправильні прийменникові конструкції: «на телевізії і **в** радіо» (зам.: ... через радіо), «Сполучені Штати — найбагатіша держава на Західній півкулі» (зам.: найбагатіша держава в Західній півкулі), «всі обвинувачені призналися до вини» (зам.: визнали себе винними), «До нього стріляв один... поліцей» (зам.: в нього стріляв). Але навпаки: «Офіцер східнонімецької (східнонімецької) поліції погрожував, що він буде стріляти в Західний (Західній) Берлін, коли цей мур буде знову пошкоджено» (як це — стріляти в Берлін, може: у напрямі Західнього Берліну).

Така неписьменність у користуванні прийменниковими конструкціями може затемнити або й зовсім перекрутити зміст фрази. Наприклад: «... стан радіоактивності в атмосфері більший на п'ятдесят, а то й на сто разів від того середнього рівня, що був перед останніми советськими ядерними випробуваннями» (фраза вимагає прийменника **в**: «в п'ятдесят, а то й у сто разів»). Це груба помилка. Особливо вражає штучно створене дієслово з прийменником роз зам.: «президент розсвітить ялинку» (такої форми немає, треба: засвітить).

Особливо різке вухо неправильно вживання прийменника **понад**.

Як відомо, з шкільної граматики, цей прийменник вживається тільки з знахідним і орудним відмінками. Тим часом у радіовисиланнях доводиться чути вживання цього прийменника з іншими відмінками, зокрема з родовим. В таких випадках до прийменника **понад**, який має значення «більше від», додається прийменник родового відмінку до чи для, в наслідок чого створюється штучна двоприменникова конструкція: «населення Індії збільшується до **понад** 430 мільйонів душ» (зам.: до поверх 430 мільйонів), «Минулий тиждень мав спеціальне значення для **понад** тисячі іноземних студентів» (зам.: більше як для тисячі іноземних студентів).

З шкільних граматик також відомо кожному, що прийменники з називним відмінком не вживаються. Але в радіомовленні раз-у-раз вживається той же прийменник **понад** з називним відмінком кількісних числівників у функції підмета: «На конференцію прибуло **понад** сорок міністрів закордонних справ» (зам.: більше ніж сорок), «**Понад** сто інших компаній ведуть переговори в справі виставки в Канаді» (зам.: більше як сто компаній). Фраза «тисячу» з прийменником **понад** можлива, коли вжити її в реченні в функції додатка (він витратив **понад** тисячу доларів), але в функції підмета — ніколи не можлива: «**Понад** тисячу робітників рятувальних бригад працювали всю добу, шукаючи жертв катастрофи» (зам.: Більше як тисяча робітників...).

Велику роль відіграє в правильній побудові фрази порядок слів. Хоч українська мова не має точних правил щодо порядку слів, але існують уже вироблені норми там, де в радіомовленні і навіть у пресі часто порушуються. Наприклад, заперечний займенник **ніякий** з прийменником розвивається цим прийменником на дві частини **ні** на який; не можна сказати на **ніякий**, як це ми чуємо через радіо: «Не зважаючи на **ніякий**

ризик» (зам.: ні на який ризик). Так само неправильно: «... уряд залишився на ще чотири роки» (зам.: ще на чотири роки), «Там були представники з майже усіх континентів» (зам.: майже з усіх континентів), «Як воно не було б, союзні держави наполягають...» (зам.: Як би воно не було). Хоч фактично це російська калька. Краще було б ужити: «Так чи інакше, але союзні держави наполягають». Особливо впадає в очі приклад, що його ми помітили в газеті «Свобода» (1965, ч. 27): «Усіх випусків (етимологічного словника) заплановано на приблизно 2 000 сторінок» (зам.: приблизно на 2 000 стор.).

Незручно починати речення словом «також»: «Також повідомлено, що...» (зам.: Повідомлено також, що...). Не можна розривати підмета з присудком рядом інших словосполучень: «Під час цього побачення буде підписана між Сполученими Штатами і Канадою угода» (зам.: буде підписана угода між...).

Вкінці треба сказати про надмірне вживання штампованих словосполучень, які без потреби перевантажують фразу. Наприклад, часто доводиться чути «спрямований на те», «скерований на те», «існує можливість» та ін. Подамо кілька прикладів: «Обидва законопроекти спрямовані на те, щоб зустріти загрозу» (зам.: мають своєю метою...), «Повинні бути спеціальні рекомендації, скеровані на те, щоб зміцнити цю організацію» (зам.: повинні бути спеціальні рекомендації, щоб зміцнити цю організацію), «Представник... заявив, що існує можливість, що ситуація в Бізерті стане знову нормальною» (зам.: ... заявив, що ситуація в Бізерті, можливо, стане...), Особливо штампованим видається словосполучення «коли йдеться». В літературній мові ця форма дієслова можлива, але в певнім сполученні: «йдеться про те» (хоч правильніше: «мова йде про те»). Але будувати штучне підрядне речення з цим словосполученням виходить дуже незграбно,

не по-літературному: «Президент вважає, що найближчі тижні будуть важкими, коли йдеться про збереження свободи Берліну» (зам.: ... будуть важкими щодо збереження свободи Берліну), «Мирне співіснування — це єдиний правильний принцип, коли йдеться про міжнародні відносини» (зам.: принцип міжнародних відносин).

2. У галузі лексики особливо помітне невідповідне вживання слів, які мають інше значення. Це стосується майже всіх частин мови — іменників, прикметників, займенників, дієслів, прислівників, сполучників, прийменників.

Зокрема щодо іменників, то тут доводиться чути такі перли, як: уряд (у значенні установи), родичі (батьки), мури (стіни домів), залізниця (паротяг), клуна (хлів для скотини) та ін. Наприклад: «Через великі снігові уряди в місті закриті» (зам.: установи), «Чи родичі дітей в хаті говорять по-українськи» (зам.: батьки), «Мури домів розмокли» (зам.: стіни домів), «зударилися дві залізниці» (зам.: два паротяги), «У вівторок 25 східних німців втекли на захід в залізниці, що їй один відважний молодий машиніст провів через кордон до Західного Берліну» (зам.: у потязі, «... на побудову стаєнь і клунів для худоби» (зам.: хлівів для худоби), «Західних кореспондентів не допущено на судову розправу» (зам.: на судовий процес). Слово «розправа» має два значення: 1) насильство («Пан пристав тут же чинив суд і розправу». Гонч., 2) стаття («І ще б я рада мати ваші розправи на релігійно-фольклористичні теми». Л. Укр.). Але щодо суду маємо терміни «розгляд», «процес» («А суд таки й затягся; лише опівночі закінчився розгляд справи». Головка). Або ще приклад невдалої тавтології: «... допомогти В'єтнамів досягти вищого життєвого рівня за допомогою економічного розвитку» (зам.: шляхом економічного розвитку). Часто за англійським зразком можна чути термін «технологія» зам. «техніка»: «... життя Канади

не може не зміцнюватись під впливом технології світу» (зам.: техніки).

Дієслівного творення прикметник «біжучий» має значення властивості предмета («біжуча вода», «кусючий собака», «співуча дівчина»), але через радіо ми чуємо: «біжучий рік» (зам.: «поточний рік», як і «поточні справи»). Тут мова йде про звичайний рік, звичайні справи, без особливих властивостей. А ще краще обминути його зовсім, вживши вказівного займенника («цей рік», «цей місяць»): «Наприкінці біжучого року» (краще: цього року), «Сесія починається в вересні біжучого року» (зам.: цього року), «Наприкінці поточного місяця» (краще: цього місяця).

Вживання займенника цей зам. той вносить дисонанс, бо ці займенники виконують тільки функції в реченні: займенник цей має значення конкретного вказівного атрибута і вживається в простому реченні («він цієї думки не розуміє»), займенник той — в складному реченні і має загальне вказівне значення, яке розкривається в підрядному реченні. Тому неправильно треба вважати фразу: «Він зробив цю заяву, відповідаючи на питання одного кореспондента після цього, як англійський прем'єр» (зам.: після того...). Так само неправильно вжито словосполучення «з чого» зам. «з них»: «В Альжирі та Орані згинувло 90 осіб, з чого 84 мусульмани» (зам.: з них 84 мусульмани). Займенник «свій» вживається тільки в 3 особі, отже неправильно: «На цьому закінчуємо свою програму» (зам.: ... нашу програму).

Часто чути через радіо неправильно вживання дієслів, які своїм змістом не відповідають значенню фрази. Наприклад: «... він встановив принца Суванну Фуму на пост прем'єра (зам.: призначив), «Британські острови страждають від морозів» (зам.: терплять), «Мешканці ... одержали від війська наказ евакуювати помешкання» (зам.: залишити помешкання, бо евакуювати можна тільки людей, а не помешкання), «Кількість жертв ос-

таточно ще не визначено» (зам.: не виявлено), «Відкликати статус дипломатичної недоторканості» (зам.: скасувати статус), «Можна було б багато добитися...» (зам.: домогтися), «Вони проводилимуть досліді» (зам.: проведитимуть досліді), «робити заходи» (зам.: вживати заходів), «Де ви набрали знання української мови?» (зам.: набули знання), «Прийшли різні зміни» (зам.: сталися різні зміни), «Питання безпеки вільного світу одержало першість...» (зам.: здобуло першість), «Президент Фінляндії... заявив, що вимога Кремля, щоб Советський Союз і Фінляндія вели (проводили) переговори в справі спільної оборони, відзеркалює надзвичайно серйозне напруження» (зам.: свідчить про...), «Пакістан заявив, що його намагання призвести до безпосередніх переговорів з Індією...» (зам.: дійти до...).

Ми помітили такі неправильні прислівникові форми: «Советський Союз первісно наполягав на тому...» (зам.: спочатку, раніше наполягав), «Вони (розмови) мали розпочатись первісно 7 квітня» (зам.: ... ще 7-го квітня), «Запуск сателіта був так досконалий, що...» (зам.: був такий досконалий), «За допомогою цього експериментального сателіта буде можливо передавати телевізійні знімки» (зам.: можна буде).

Складнопідрядні речення причинні мають двох родів сполучні слова: тому, що і бо, але не може бути тому, бо, як це чуємо в такій фразі: «Принц Сіганук сказав кореспондентам у В'єтнамі, що він зробив це тому, бо король Лаосу... е також проти скликання цієї конференції» (зам.: тому, що). Так само неправильно вжито сполучника щодо замість прийменника до: «Ганс Кроль не зробив Хрущову ніякої пропозиції, щодо якої західні держави могли б мати якісь застереження» (зам.: до якої). Неправильне вживання прийменників: «... на оттавських переговорах узяв участь...» (зам.: в оттавських

переговорах). Взагалі треба: «брати участь у чому», а не: «брати участь на чому».

Нарешті, не можна обминути й такого факту, як засміченість української мови русизмами, які цілком можна замінити словами з власного фонду. Ми раз-у-раз чуємо російські слова в українським оформленні: мнимий, рішимість, тупик, підйом, суша, совпадати, затіяти, доклад, любий (рос.: любой), вести, недостає, справитись та ін. Напр.: «Мнима загроза з боку Західної Німеччини» (зам.: уявна загроза), «Не вмішування в справу В'єтнаму» (зам.: невтручання), «США сповнені рішимости» (зам.: рішучости), «... пошукати виходу з тупика» (зам.: з сліпого кута), «Канада переживала певний підйом» (зам.: піднесення), «... на океані на суші» (зам.: ... на суходолі), «Треба зазначити, що вони совпадають із оголошенням советського уряду про підвищення цін» (зам.: збігаються), «Він був тільки знаряддя вищих нацистських урядовців, які затіяли акцію винищення євреїв» (зам.: задумали акцію), «А в Нью-Йорку група представників американських радіостанцій заслухала докладу помічника...» (зам.: доповідь), «Мікоян сказав, що... Советський Союз залишає за собою право виступити проти цієї угоди з любий момент» (зам.: в кожний час), «Коли ми ведемо боротьбу за бути чи не бути з комунізмом» (зам.: провадимо боротьбу), «... їм недостає ще трьох підписів» (зам.: бракує, невістачає), «Але щоб досягти цих цілей, він мусить справитись з сецесіями, включно з сецесією Катарги» (зам.: мусить впоратись). В останній фразі залишено навіть без перекладу англ. secession — відокремлення.

За російським зразком вжито форми найвищого ступня порівняння: «На самому найвищому рівні» (зам.: На найвищому рівні). Так само треба вважати російськими кальками з «відносно», «продовжу-

вати»: «Обидва лідери зробили заяву відносно Куби у спільному комюніке» (зам.: щодо Куби), «... передбачливу політику відносно своїх колоній в Африці», «... продовжуються дебати» (зам.: далі тривають дебати). Також російська калька: «Канадський делегат до Комісії ООН по роззброєнню» (зам.: для роззброєння), «Всесвітня конференція по роззброєнню» (зам.: в справі роззброєння). Часто чуємо слово «жителі» зам. «населення, мешканці»: «США вживають усіх заходів, щоб охоронити жителів Західного Берліну» (зам.: мешканців), «жителі цілої земної кулі» (зам.: населення цілої земної кулі). В однині це слово виходить аж надто штучним: «Один житель Західного Берліну прогулювався човном» (зам.: мешканець). Так само за російським зразком будуються фрази типу: «Сьогодні в Оттаву прибуває з офіційною візитом індійський прем'єр» (зам.: до Оттави), «Тіто прибуває з візитом у Радянський Союз» (зам.: до Радянського Союзу). Українське слово «прохання» замінюється російським «просьба»: «Генеральний секретар ООН звернувся з просьбою».

Українське словосполучення «предмети розкоші» передається прикметником з англійським коренем «люксусовий» (англ. luxury): «Деякі люди мусять відректися люксусових предметів» (зам.: предметів розкоші). Крім того, треба або «відректися від чого», або «зректися чого».

3. В галузі наголосу також можна спостерігати відступу від літературного наголошування слів. Помилки в наголосі чуємо саме в словах з усталеним наголосом: «загнущання ріки Юкон» (зам.: загнущання), «полагодження» (зам.: полагодження), «за закритими дверми» (зам.: дверми), «... спільним володарем» (зам.: володарем), «Цивільне населення отримало наказ» (зам.: наказ), «Всесвітня виставка задовольнить спортивні змагання» (зам.: задовольнить), «масмо на меті за-

охотити» (зам.: заохотити), «Ніхто на поруки не бере» (зам.: не бере), «Вони напали на поліцію і спалили двох поліцаїв живцем» (зам.: живцем), «Страйк водіїв автобусів» (зам.: автобусів), «декілька разів» (зам.: разів), «Логан треба вважати за високу гору» (зам.: гору, як і вода — воду, рука — руку).

Таких аномалій у мові радіовисланиць є значно більше, і з ними треба рішуче боротись. Наведені приклади свідчать про безвідповідальність щодо чистоти й правильності мови, яка панує, на жаль, в українських радіо-установах. Ці приклади свідчать або про байдуже ставлення до чистоти й правильності укра-

їнської мови, або про низький рівень знання української мови, або про те й друге. Це в однаковій мірі стосується як тих, що готують матеріал для радіовисланиць, так і до редакторів, що перевіряють його, апробуючи дикторам читати перед мікрофоном.

Доля відповідальності падає й на диктора, особливо в частині наголо-су. В інших випадках диктор нібито має читати так, як написано, хоч має йти до мікрофону конче з перевіреним наголосом. Але, з другого боку, кваліфікований диктор не може читати всяких нісенітниць, в роді «зударились дві залізниці», «група заслухала докладу» тощо.

П. КОВАЛІВ

Вшанування пам'яті Миколи Зерова в Канаді

З нагоди 75-річчя з дня народження поета-неоклясика, перекладача, критика і літературознавця М. К. Зерова у Вінніпезі 17 жовтня відбулося присвячене йому урочисте засідання УВАН. З доповіддю виступив гість з Міннеаполісу (США) О. Филипович, колишній учень Зерова у Златопільській гімназії, який також поділився особистими спогадами про свого вчителя. Доповідач зупинився на головних етапах життя М. Зерова і на головних рисах його літературно-критичної методи. Говорячи про нього як поета і перекладача, він з'ясував особливості його стилю: досконалість форми, ясність та простоту вислову («кляризм»), пластичність образів, добірність лексики і бездоганність мови. Доповідач розглянув також працю М. Зерова «Нове українське письменство», відзначивши при цьому ті принципи, що їх Зеров поклав в основу своєї періодизації нової української літератури. Осередком згадав посмертну реабілітацію М. Зерова на Україні і статтю Максима Рильського «Микола Зеров — поет і перекладач», яка появилася в січнево-лютевому числі львівського журналу «Жовтень» за 1965 рік.

Дія ілюстрації поетичної і перекладницької майстерності Зерова

був зачитаний декляматорами (д-р Марина Антонович-Рудницька, Христиня Гнатів та С. Мухин) ряд його оригінальних поезій та один переклад з Горация.

У своїх спогадах О. Филипович характеризував М. Зерова як людину особистого чару, веселої життєрадісної вдачі, з невичерпним почуттям гумору. Він згадав також його феноменальну пам'ять, яку він виявляв на своїх лекціях, і його захоплення різними видами спорту в молоді роки: Микола Костьович добре бігав, плавав і був знаменитим ковзанярем. Перейшовши до останнього періоду життя, доповідач відмітив, як під важкими ударами життя — постійне цькування, смерть сина — мінялася вдача, згасала веселість колись такої життєрадісної людини.

О. Филипович привіз також матеріали для виставки, серед яких були деякі рідкісні документи: групове фото неоклясиків, автограф М. Зерова (листівка до П. Й. Петренка), редактований Зеровим декляматор «Сяйво» (1928) і златопільський гімназіяльний журнал «На пути к искусству» (1918), де був надрукований російський переклад Зерова поезії Леконт де Ліля «Античная медаль».

О. П.

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1965 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: Базар на межі сну (6); Базаре, ти? (11).
ДРАЙ-ХМАРА Михайло: І степ смарагдовий, і хмура тайга; Героеві (7).
ЖИЛЕНКО Ірина: Червоні вітрила; Там живуть по-степовому; Мій неспокій; Настрoєві; Серпневе роздумливе; Я чекаю тебе (8).
ЗУЄВСЬКИЙ Олег: Легкий триптих; Носталгія (7).
КАЛИНЕЦЬ Ігор: Містечко; Марійка; Місто; Мистецтво; Писанки; Могила Шашкевича; Танець жаги (3).
КИРИЧЕНКО Григорій: Варіяції на вільну тему (1).
КОВЕРКО Олег: Чекання; Камера обскура; Кімната самоти; У завулку ночі (2).
КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Знак на лобі; Приспівок; Під шпитальний вечір; На другий день (9).
КОРОТИЧ Віталій: Хліб; Пам'ять; Сміх; Гелаті; Кавказ (4).
ОЛЕКСАНДРІВ Борис: Про форму, зміст... і людське серце (3); Фрагмент; Туга за Мемфісом; Плач Ізиди по Озірісові (11).
ПОЕЗІЇ З УКРАЇНИ: Забудьте українську мову; Надзвичайно весела пісенька останнього гурона (12).
СИМОНЕНКО Василь: Злодій; Дума про щастя; Некролог кукурудзяному качанові; Самотність; Брама; Гранітні обеліски; Валяда про зайшлого чоловіка; Курдському братові; Задивляюсь у твої зіниці; Я; Суд (1).
СКОВОРОДА Григорій: На день народження Василя Томари; От вона, молодість року! (6), перекл. з лат. М. Зерова.
ЯВОРСЬКИЙ Степан: Слізне з книгами прощання (6), перекл. М. Зерова.

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- АВЗОНІЙ Д. М.: Ім'я на мрамурі (6), перекл. М. Зерова.
БОГДАНОВИЧ Максим: Слуцькі ткалі; Привіт тобі, життя на волі; Тихо по травах м'яких (7), перекл. М. Драй-Хмари.
ВЕРЛЕН Поль: Сонця вечірні; Обрій і не мріє (8), перекл. Ю. Клена.
ГЕОРГЕС Стефан: В неначе мертвий парк прийди й дивись; Ви, кличі юних літ; Бугор, де ми блукаєм; Безмовний ми обійдем став; Не гайсь прийняти всі дари останні; Манили квітом луки запашні; Ми раз-по-раз в блискіток щедрих колі; Сьогодні ми не підемо до саду; Хоч у лісах туман зависив путь; Вітри лишили поле облягати; В кімнату, де шпалер квітчасті луки; Ти й досі прагнеш тут (10), перекл. О. Зуєвського.
ГОТЬЄ Теофіль: Посмертне кокетство (8), перекл. Ю. Клена.
ЛЕРМОНТОВ Михайло: Пророк; Поет; Поете!; Чи не так за нашої доби; Казбекові (6), перекл. М. Зерова.

- МАРЦІЯЛ М. В.: От він, Везувій (6), перекл. М. Зерова.
 МОРЕАС Жан: Берклейська відьма; О ліро радісна; Я ніби мертвий сон; Іду задумливо в самотню тиху даль (9), перекл. Ю. Клена.
 НСМОЙОВСЬКИЙ Єжи: Концерт на жіночий голос. Біомахія (12), перекл. І. Костецького.
 РЕМБО Артур: Моя богема (8), перекл. Ю. Клена.
 ФОРНАРО Артуро: Пропозиція світанку; Лист до чужинця (5), перекл. І. Костецького.

ПРОЗА

- ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Віктор і Ляля (2, 3, 4).
 КАЛИТОВСЬКА Марта: Місто без птахів (5).
 САМЧУК УЛАС: На білому коні (5, 6, 7, 8, 9, 10).
 СИМОНЕНКО Василь: Окрайці думок (1).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА І ДРАМА

- КЛЬОДЕЛЬ Поль: Паювання ополудні (12).
 ЛАО ШЕ: Чорний та білий Лі (1), перекл. Л. Голубничої.
 ЛЕЦ Станіслав Єжи: Нові незачісані думки (1, 2, 5, 8), перекл. І. Костецького.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

- АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис: Тонни і грами (12).
 АШЕР Оксана: Фатальна ніч (7).
 БОЙЧУК Богдан: Два поети (4).
 ВИТВИЦЬКИЙ Василь: Василь Барвінський у моїх спогадах (11).
 ВОВК Віра: Звіт з Осльо (6).
 ГОРБАЧ Анна Галя: Українські мотиви у творчості Йозефа Рота (3);
 КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Павло Вірський, балет Київської опери та інші в Парижі (1).
 КРАВЦІВ Богдан: Бій за реабілітацію Миколи Зерова (6); Мистці — педагоги — громадяни (12).
 КУЗЬМОВИЧ Микола: Мистецтво конфлікту (7).
 М. К.: Балет Київської опери (1).
 МАЙСТРЕНКО Іван: Спогади про В. Сосюру (5).
 ПОПОВИЧ Володимир: Майстер емалю — Марія Дольницька (5).
 РАЙС Емануїл: Правий та лівий умонастрої в літературі та в мистецтві (3, 4); Поезія Михайла Драй-Хмари (7); Естетика й етика (10, 11).
 РЕБЕТ Дарія: Володимир Сосюра (2).
 РУВЧАК Богдан: Шукаючи справжнього культобміну, справжнього Зерова і справжньої літератури (8, 9).
 СОЛОВІЙ Юрій: Думки в гущі неонових світел, або про сучасне в нашому сучасному мистецтві (2); Мирослав Радич — спогади і враження на тлі його доби (3).
 СТРУК Данило: Максим Рильський як неокласик (11).
 ТАРНАВСЬКИЙ Остап: Подорож поза виме (12).
 ФЕЙГЕЛЕС А.: Оригінал і переклад (10).
 ХОМ'ЯК Ростислав: Віталій Коротич зблизка (9).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

- ВИКОВСЬКИЙ Лев: Єврейський педагог УГА-УТГІ (12).
 БІЛАС Лев: Гутенберг і Федоров — II (3).
 ВИНАР Богдан: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції — II, III, IV (1, 4, 6).
 ВРЕЦЬОНА Євген: Клюб фальшивих грачів (9); Історичні документи, історична правда і легенди (12).
 КРАВЦІВ Богдан: Скрентонські джерела історика з... Риму (10).
 КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександр: Дві концепції майбутности Українського вільного університету (6).
 ЛЕБЕДЬ Микола: Сучасна Україна і українська визвольна політика (10).
 МАЙСТРЕНКО Іван: Сторінки з історії Комуністичної партії України — I, II, III, IV (2, 4, 9, 12).
 МАТЕРІЯЛИ З УКРАЇНИ: З приводу процесу над Погружальським (2); Знищення вітражу Т. Шевченка в Київському університеті (6).
 ОЛІЙНИК Роман: Українське питання на Кримській конференції 1945 (5).
 ОСАДЧУК Богдан: Югославські комуністи на власних позиціях (3).
 ПИНХВИЧ Олександр Б.: Модерна нація й «хуторянство» (11).
 ПРОКОП Мирослав: Нові публікації про Україну і українські перспективи (4); «Десателітизація» сателітів і посилений процес «злиття націй» в СРСР (5); Політика злиття націй в дії (6); Спроби обґрунтувати політику злиття націй (7); Американсько-радянські взаємини, об'єднана Європа і Україна (8).
 ПРОЦЮК Степан Ю.: Шляхи і методи переміщення населення в СРСР (7, 8).
 РАХМАННИЙ Роман: 22 січня у трьох вимірах (1); Діти чумацького шляху за кордоном (3); Дума про наймолодшого брата (10).
 РЕБЕТ Дарія: Про народження і незмарноване буття УГВР (1); У лябінтинті комсомольського виховання (7, 8).
 СТАХІВ Володимир П.: Між Китаєм і аграрною кризою (6); Російський цинізм у Прибалтиці (9); Черговий експеримент централізації економіки в СРСР (11).
 СТЕРЧО Петро Ю.: Словацько-українські взаємини 1938-39 (9).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- ВОВК Віра: Зустріч з Україною (11).
 М. М.: З французькими студентами на Україні (8).
 ПАЛІЙ Ліда: Мозаїка часу і простору (6).
 РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: На Вермудських островах (1); Республіка на горі (9).

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

- BEHRENS Erwin: Tagebuch aus Moskau. Christian Wegner Verlag, Hamburg 1964. — Стахів В. П. (7).
 БОЙЧУК Богдан: Про «Кам'яні луни» Вадима Лесича (10).
 В. П. С.: Що є з історичною бібліографією на Україні? (3).

- Г-АЧ А. Г.: Повісті й оповідання з життя природи і тварин. Про творчість Софії Парфанович (3).
- ГОРБАЧ А. Г.: Переклади з української літератури на чеську мову (8).
- ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ Василь: Шляхом терновим (вибрані твори), Братіслава 1964. — А. Г. Г. (5).
- ЗАПИСКИ НТШ, том 173. Праці Історично-філософичної секції. Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. Париж-Чикаго 1962. — Маркус В. (5).
- КИЛИНА Патриція: Легенди і сни. Вид-во Нью-Йоркської групи, 1964. — Царинник Марко (12).
- КОВАЛЕНКО Людмила: Степові обрії (роман), Вінніпег 1964. — А. Г. Г. (6).
- КОВАЛІВ П.: Книжка про культуру української мови (7); Журнал про культуру української мови (8).
- КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Гранчасти сонце (поезії). Вид-во Нью-Йоркської групи, Нью-Йорк — Чикаго 1965. — от (11).
- КОРЧМАРИК Ф. Б.: Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. Бібліотека українознавства НТШ, том XIV, Нью-Йорк 1964. — Винар Любомир (4).
- ЛАЗОРСЬКИЙ Микола: Степова квітка (роман). Вид-во «Дніпрова хвиля», Мюнхен 1965. — А. Г. Г. (12).
- LEWYTTZKYJ Borys: Die Sowjetukraine 1944-63. Verlag Kiepenheuer und Witsch, Köln-Berlin 1964. — Врецьона Євген (8).
- ЛЕСИЧ Вадим: Кам'яні луни. Поезії 1960-64. Вид-во ООЧСУ, Нью-Йорк 1964. — Костецький Ігор (3).
- ЛИСЕНКО Микола В.: Листи. Київ 1964. — Вітвицький Василь (6).
- ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ІВАНА ФРАНКА. Вид-во Львівського університету, 1962. — Прокоп Мирослав (1, 2).
- МАЛА БІБЛІОТЕКА ДЛЯ ДУМАЮЧОГО МАРКСИСТА. — Бібліотекар (2).
- МАЛИЦЬКИЙ Олександр: До теми: гуцули в писаннях німців (9).
- НАУКОВІ ЗАПИСКИ УВУ, ч. 7, Мюнхен 1963 — Горбач Олекса (4).
- НОВІ ПОЕЗІЇ, ч. 6. — Райс Емануїл (6).
- РІПЕЦЬКИЙ Степан: Бібліографія джерел до історії Українських січових стрільців. Видавнича комісія Братства УСС, Нью-Йорк 1965. — Данко Осип (8).
- TARAS SCHEWTSCHENKO ALS MALER. Herausgeber Deutsch-Ukrainische Gesellschaft e. V., München 1964. — К-ий Іван (6).
- THEIR LAND. An Anthology of Ukrainian Short Stories. Svoboda Press, New York 1964. — Горбач Анна Галя (3).
- УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ. Віо-бібліографічний словник, томи I-III. Державне видавництво художньої літератури, Київ 1960, 1963, 1963. — Кошелівець Іван (10).
- UKRAJINSTI BASNICI. Mlada sovetska poezie. Praha 1965. А. Г. Г. (11).
- ЧЕРІНЬ Ганна: Ідьмо зі мною! (репортажі). Вид-во Ю. Середяка, Буенос-Айрес. — О. Із. (12).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- АН. ІВ.: Зустріч у Нью-Йорку (1).
- В. П. С.: Про вибори до місцевих рад в УРСР (5); Русифікація науки, літератури, побуту (6); Наново скорегована історія СРСР (7); Дебют Петра Т. Тронька в Об'єднаних Націях (11).

- ДЗЮБА Іван: Сумлінність художнього досліду (2).
 До статті І. Костецького «Мій третій Рим» (5).
 З приводу коментування творів В. Симоненка (3).
 (ів): «Кому дорога культурна спадщина...» (6); Статистика, що не може викликати довіря (7).
- І. К.: До 700-ліття народження Аліг'єрі Данте (7).
- КИРИЛЮК Є.: Помилки в етері (3).
- КОВАЛІВ П.: Шляхи і засоби боротьби за культуру української мови(6); Вимова і правопис у радіомовленні (10); Правопис як засіб нормування літературної мови (10); За культуру української мови в радіомовленні (12).
- КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: Сумний коментар з додатком (3); Академіки і везіри (11).
- ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ Іван: Голос у справі в'єтнамської війни (10).
- Л-О Василь: Італійська преса про українського скрипала (2).
- М.: Напередодні організації ПЕН-клубу в СРСР? (6).
- МИХАЙЛІВ Л.: Коментатор і його читачка (3).
- НІМЕНКО Андрій: Енергія таланту й пошуку (8).
- О. П.: Вшанування пам'яті Миколи Зерова в Канаді (12).
- Повідомлення Українського історичного товариства (1).
- ПОНОМАРІВ Олександр: Наша спільна нива (2).
- ПРОКОП М.: Конференція про неросійські народи СРСР (12).
 Про свободу думки в СРСР (7).
- РЕБЕТ Дарія: Зустріч поколінь у мініятурі (1): Чи можуть розкрити душу? (5).
- СОЛОВІЙ Юрій: З приводу виставки Миколи Неділка (7).
- СТАХІВ В. П.: Після п'ятої сесії ВР УРСР (1); Чи закінчать вони свою кар'єру? (4); У «Хроніці» — на кінці останньої шпальти (10).
- СТЕЦЕНКО Л.: На захист Карася (2).
- Т.: Другий всеміграційний з'їзд українських письменників-членів «Слова» в Нью-Йорку (1); Літературний фонд «Слова» (10).
- ХОМ'ЯК Р.: До дебюту П. Т. Тронька в ОН (12).
- ЦАРИННИК М.: Великі обіцянки й маленькі розчарування (11).
- Чужі газети про Василя Симоненка (7).
- Ще один акт насильства над О. Довженком (6).
- Ще про підпал бібліотеки АН УРСР (1).

Нова книжка у видавництві «Пролог»!

Вже вийшла з друку збірка поезій

Василя Симоненка

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

У збірці поезії, заборонені в УРСР та спотворені радянською цензурою.

Ціна примірника — 2,50 ам. дол. або відповідна сума в іншій валюті; в Німеччині — 10,- нім. марок.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ЗМІСТ

Поезії з України	3
Борис Антоненко-Давидович. Тонни і грам	8
Богдан Кравців. Мистці — педагоги — громадяни	24
Єжи Немойовський. Концерт на жіночий голос. Біомахія	29
Поль Кльодель. Паювання ополудні	32
Остап Тарнавський. Подорож поза відоме	42
Лев Білас. Дванадцятий міжнародний конгрес істориків	70
Євген Врецьона. Історичні документи, історична правда і легенди	82
Іван Майстренко. Сторінки з історії Комуністичної партії України (IV)	90
Лев Биковський. Єврейський педагог УГА-УТГІ	100
Критика і бібліографія. Мітотворча спадщина (М. Царинник) — Історичний роман про султаншу Роксоляну (А. Г. Г.) — Без претенсій (О. Із.)	106
Огляди, нотатки. Конференція про неросійські народи СРСР (М. Прокоп) — До дебюту П. Т. Тронька в ОН (Р. Л. Хом'як) — За культуру української мови в радіомовленні (П. Ковалів) — Вшанування пам'яті Миколи Зерова в Канаді (О. П.)	113
Зміст журналу «Сучасність» за 1965 рік	123

ДО НАШИХ ШАНОВНИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ

У зв'язку із загальним підвищенням цін ми примушені, на жаль, підвищити також передплату на журнал «Сучасність», починаючи з 1 січня 1966.

Новий цінник поданий на 3 стор. обкладинки.

Сподіваємося, що Шановні Передплатники і Читачі матимуть належне зрозуміння до такого нашого заходу.

Вид-во «Сучасність»

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottasir. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0:7:0	3:10:0	фун.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

